

ԹԵՌՌԻԿԿԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՆԱՍԱԿՆԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Թերոդիկի *Ամենուն Տարեցոյց*ին ամբողջական վերահրատարակութիւնը 2006-2011ին արագաքայլ կ'ընթանար Հալէպի մէջ. լոյս տեսած էին 1907-1925 թուականներու տասնհինգ հատորները՝ «Կիլիկիա» Հրատարակչատան սեփականատէր Մաթիկ Էպիփոսեանի նախաձեռնութեամբ, բանասէր Լեւոն Շառոյեանի խմբագրութեամբ եւ «Գալուստ Կիլկէնկեան» Հիմնարկութեան հովանաւորութեամբ: Լուսանկարչական բժախնդիր հրատարակութիւնը, ճոխացած՝ Շառոյեանի կազմած բազմաթիւ ու մանրակրկիտ ցուցակներով (որոնք մեծապէս օգտակար եղած են սոյն հրատարակումին ծանօթագրութիւնները պատրաստելու համար), այս ուշագրաւ գործը ժողովրդային խաւերուն եւ հետազօտողներու նոր սերունդներուն մատչելի դարձնելու կոչուած գնահատելի աշխատանք մըն էր: Դժբախտաբար, 2011ին ծայր առած սուրիական ահաւոր տագնապին 2012ին՝ դէպի Հալէպ տարածումով, ծրագիրը յօդս ցնդած է, երբ միայն չորս հատոր կը մնար ամբողջացման համար: Ոչ միայն այդ ծրագիրը, այլև վերջին տարիներուն սուրիահայ մշակութային ու հրատարակչական աշխուժ եռուզեռը բնականաբար քայքայուած է՝ քաղաքին եւ համայնքին գոյութեան կանգնած կնճիռն զուգահեռ՝:

Այլ գործերու կարգին, Թերոդիկ հեղինակն է վերոյիշեալ անձերուն ջանքերով 2006ին Հալէպ վերահրատարակուած *Տիւր Ու Տառի*², ինչպէս եւ Մեծ Եղեռնի գոհերը ցուցակագրող ու յաւերժացնող *Յուշարձան Այրիկ Տասնմէկի* (1919)³ եւ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան*⁴ մեծարժէք հատորներուն:

Թերոդիկի անունը հայ արդի գրականութեան մէջ հոմանիշ դարձած է անոր հրատարակած տարեցոյցին, որ թէեւ առաջինը չէ եղած իր տեսակին մէջ, սակայն չափանիշ հաստատած է, որուն մակարդակին ոչ մէկ ուրիշը կը թուի հասած ըլլալ. «*Մեր մէջ Թերոդիկ եղած է ու կը մնայ իբրեւ միակ դէմքը՝ որ լիապէս ըմբռնած է Տարեցոյցի մը կոչումը եւ կը ջանայ ամէն կերպով հաւատարիմ մնալ անոր*», գրած է Յովհաննէս Աւագեանը 1916-1920ի հատորին առթիւ⁵: Նկատի չունինք, անշուշտ, գրական կամ ոչ-գրական նիւթերուն յարաբերական որակը, որոնց մէկ մասը այսօր ժամանակավրէպ կրնայ նկատուիլ. հրատարակուող նամակներուն մէջ, դրուատիքներու կողքին, չեն պակսիր հիմնաւոր քննադատութիւններ: Անոր մահուան վաղորդայնին, Վահան Թէքէեան ճշգրիտ բնութագրում մը տուած էր՝ Արտաւազդ Վրդ. Սիրմէեանին ուղղուած նամակի մը մէջ. «*Աշխատող, հայերէն գիրն ու լեզուն սիրող, անշուշտ նաեւ իր վրայ խօսեցնելը սիրող, այսպէս էր մեր բարեկամը՝ որուն սակայն դատողութիւնը (discernement) կը պակսէր, թէ՛ իրեն եւ թէ՛ ուրիշին համար: Եթէ այդ սիրով եւ աշխատելու ընդունակութեամբ՝ ըսածս այ ունենար, մէկ հատիկ պիտի ըլլար եւ մեր գրականութեան առաջին վաստակաւորը, զէթ վերջին 50 տարուան մէջ*»⁶:

Արդարեւ, խմբագիր-հրատարակիչին ցուցաբերած անխոնջ աշխատասիրութիւնը ճոխ պատկերագարութեամբ տարեցոյցը այլազան հետաքրքրու-

քիւններ գոհացնող ու ընթերցանութեան անսպառ աղբիւր դարձուցած է: Այսօր, ան տեղեկատուական ուրոյն արժէք ունի. 1910-1915ի հատորներուն անուանաթերթին ենթախորագրումը՝ «Ազատ Հայուն Պզտիկ Հանրագիտարանը», իր ծանուցումային բաժնին առընթեր, շատ հեռու չէր իրականութենէ: Նոր հրատարակութիւնը՝ բազմազան ցանկերու անհրաժեշտ յաւելումով, ատելի դիրացուցած է այդ արժէքին գնահատումն ու ընկալումը:

Թէոդիկ նոյնքան նշանաւոր եղած է իր համբաւաւոր մատենադարանով, զոր Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան օրերուն կը ծրագրէր փոխադրել Երեւան, ինչպէս կ'իմանանք Սեպտեմբեր 1919ին Հանրային Կրթութեան եւ Արուեստի նախարար Նիկոլ Աղբալեանի նամակէն՝ այդ ժամանակ Պոլիս գտնուող նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանին⁷: Թէոդիկի քեռորդիին՝ Շահան Շահնուրի ականատեսի վկայութիւնը խիստ թելադրական է.

«Ինչ որ դրոշմուած կը մնայ յիշողութեանս մէջ, ան ալ իմ առաջին մտտքս է իր գրադարանէն ներս: Գիրքը երբեք պակաս չէր եղած մեր տունէն-րէն ներս, բայց ինչ որ կը տեսնէի իր մօտ, բոլորովին տարբեր բան էր: Մնացի անշարժ, սենեակին կեդրոնը, համակուած ըլլալով հրճուանքով մը ուրկէ բացակայ չէր ապշութիւնը: Մեր թղթակազմ գիրքերը որ իրենց անհամաշարժ ծաւալով կը մերժեն ամէն իրական դասատրում, կը բարձրանային մինչեւ ձեռուն, համանման կազմով, եւ կը վկայէին թէ իրենց տէրը մատենամոլ մը չէ միայն, այլ թէ ունի իմացութիւնը գեղեցիկին: Չէի գիտեր, այդ տարիքիս, թէ գեղեցիկին իմացութիւնը նման է հաւատքի ներգործութեան»⁸:

Թէոդիկի բանասիրական այլեայլ ծրագիրները, բայց զվստարաբար *Ամէնուն Տարեցոյցի* ատելի քան քսանամեայ հրատարակութիւնը կը թելադրեն, որ ան մեծածաւալ նամակագրութիւն պահած է⁹, որուն ցոյացումներէն մէկ քանին տարուէ-տարի քաղուածաբար արձանագրուած են տարեցոյցի իւրաքանչիւր հատորին սկիզբը: 2008ին, Նիւ Եորքի Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան թեմին կից «Չօհրապ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ, անակնկալ կերպով հանդիպեցանք շուրջ 200 էջոց թղթածրարի մը, որ կը բովանդակէ հայ զանազան գրողներէ Թէոդիկին ուղղուած նամակներ, բայց նաեւ ուրիշ հասցէատէրերու ուղղուած նամակներ, բանաստեղծութիւններու եւ ձեռագրերու նմուշներ, որոնք մասամբ, կրճատ կամ ամբողջական կերպով, տեղ գտած են *Ամէնուն Տարեցոյցի* մէջ: Այս նամակագիրներէն շատերը յաճախակի թղթակցութեան մէջ եղած են, ինչպէս կը տեսնուի տարեցոյցներուն մէջ տպուած քաղուածքներէն, սակայն, անոց նամակներուն ճակատագիրը անյայտ է: Նիւ Եորքի մէկ մասը Թէոդիկի բարեկամներէն Սարգիս Սաքայեանին ուղղուած է, եւ ամէնէն նորերը 1940ականներու վերջերուն գրուած են: Սաքայեանի մասին միայն գիտենք, որ Սկիւտար՝ Թէոդիկի դրացնութեամբ ապրող ու տարեցոյցի խմբագրական աշխատանքներուն օգնող գրասէր մըն էր, օժտուած՝ արժէքաւոր գրադարանով մը, որ ի հարկէ անոր մատենադարանին հետ չէր չափուեր: Ան հրատարակած է կարճ մտածումներու շարքեր, որոնք առանձին գիրք մը կազմած են, սակայն այդ երկը մնացած է անտիպ, ըստ երեւոյթին: Կը թուի, որ այդ թուղթերուն մէկտեղումը կատարուած է Սաքայեանի կամ իր մէկ շառաւիղին ջանքերով, սակայն, վերոյիշեալ թղթածրարին պարունակութիւնը բաղկացած է միայն լուսապատճեններէ: Բնագրերուն ճակատագրին ու պատճեններուն Նիւ Եորք յայտնուելու հանգամանքներուն մասին որեւէ տեղեկութիւն չունինք:

Ստորեւ ժամանակագրական կարգով կը հրատարակենք այդ քղթածրարին մէջ գտնուող եւ Թէոդիկին (մէկ պարագայի՝ Արշակունիի Թէոդիկին) ուղղուած գրականութեան ու մշակոյթի առաւել կամ նուազ ծանօթ դէմքերու կողմէ գրուած նամակներուն ամբողջութիւնը: Այս քսան նամակները կենսագրական ու այլ բնոյթի հարուստ տեղեկութիւններ կը մատակարարեն, որոնք անցեալ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն հայ աշխարհի պատկերի ամբողջացման կը սատարեն: Հրատարակութիւնը կը պահէ բնագիրերուն լեզուական եւ ուղղագրական հարազատութիւնը, զանոնք օժտած ենք հարկաւոր ծանօթագրութիւններով՝ մեր պայմաններուն ներած չափով:

Ա. ՌԵԹԷՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ¹⁰

Միրելի Թէոդիկ

Ահա ձեզի յօրուած մը Մանգումէի¹¹ համար: Եթէ վաղուան թուով հրատարակուի՝ կը խնդրեմ որ անձամբ հսկէք սրբագրութեան կամ գէթ պատուիրէք որ սխալ մը չտպուելու համար հոգատարութիւն ըլլայ: Եթէ վաղը չէ միւս օրուան ձգուի, կարելի կ'ըլլայ կարծեմ որ նոյն իսկ ես ալ տեսնեմ վերջին փորձը¹²:

Միրալիր բարեւներ

ՌԵԹԷՈՍ Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Ուրբաթ

Բ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ¹³

Ետոկիա, 3/16 Մարտ 1904

Մեծայարգ Տիար Թէոդիկ

Կ. Պոլիս

Ազնի բարեկամ

Ձեր նամակն ստացայ: Շատ շնորհակալ եմ իմ անձիս նկատմամբ ձեր մէջ արթնցած այն բարեացական հետաքրքրութեան համար որով կը փափաքիք լուսանկարս ունենալ եւ կեանքէս քանի մը նօթեր գիտնալ, զիս ալ դիմանկարելու համար ձեր *Ճանչուող դէմքերու* շարքին մէջ¹⁴:

Ամէնէն առաջ սա ըսեմ թէ կարծեմ իրարու անձամբ բոլորովին անծանօթներ չենք: Որքան կը յիշեմ՝ Իճատիյէի բարձունքը, սրճարանի մը մէջ իրարու ներկայացուած ենք ասկէ երեք տարույ չափ առաջ, ուր ներկայ էին նաեւ Թ[ովմաս] Աճէմեան¹⁵, Խ[աչիկ] Ուղուրիկեան¹⁶ եւն[.]: Լուսանկարս զոր նամակիս հետ կը դրկեմ, թերեւս պիտի կրնայ ձեզի յիշեցնել դէմքս:

Ահաւասիկ կենսագրութիւնս ալ քանի մը բառերով: Քաղաքիս ազգ[ային] վարժարանին մէջ կարդացած եւ ընթացաւարտ եղած եմ. անմիջապէս աշխատակցի մը ընկերակցութեամբ գրած եմ *Գաղտնիք եւ արուեստ մոզութեանը* գոր հրատարակած ենք 1889ին¹⁷ (այս գիրքը գրելու ատեն 17-18 տարեկան էի եւ շիտակը ըսելով՝ հիմա լեզուն այնչափ ճանաչելի չէ, ներկայացնելով այն ժամանակուան գրաբարախառն աշխարհաբարը): 1888էն 1893 գտնուած եմ ի Կ. Պոլիս ուր իրաւագիտութիւն աշխատած եմ փաստաբանի քով ծառայելով: 1892ի վերջերն է որ առաջին անգամ մուտք ունեցայ լրագրական հրատարակի մէջ եւ շատերու պէս՝ իմ ալ սկզբնաւորութիւնը ոտանատր բանաստեղծութիւններով եղած է, վերջ ի վերջոյ գալ յանգելու համար բանասիրութեան-լեզուաբանութեան: 1893ին Պոլիսէն վերադարձայ Ետոկիա. հինգ տարի Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ գրագրութեամբ զբաղեցայ: Այդ միջո-

ցին էր որ պատրաստեցի Ետրկիոյ գաւառաբարբառին վրայով ուսումնասիրութիւնս¹⁸ որ 1901ին Իզմիրեանց Յանձնաժողովին կողմէ արժանացաւ քաջալերութեան համեստ մրցանակի մը: 1898ին Իբրանոսեան եղբարց¹⁹ առետրական գործին մէջ մտայ եւ այդ գործով 1900ին Կ. Պոլիս եկայ. 1901ին կրկին վերադարձայ Ետրկիա. 1902ին բաժնուեցայ Իբրանոսեան եղբարց գործէն եւ երկու տարիէ ի վեր փաստաբանութեամբ կ[ը] զբաղիմ: Աւելցնեմ նաեւ թէ ամուսնացած եմ հինգ տարիէ ի վեր. երկու մանչերու տէր. տարիքս ալ 34 ըլլալու վրայ:

Ինչպէս ըսի՝ գրականութիւնն սկսած եմ ուսանալորով եւ հետզհետէ փորձած եմ գրական այլեայլ սեռեր. արձակ քերթուած, նորավէպ, հէքեաթ եւն[.]: Բայց բանասիրական-լեզուաբանական եւ քննադատական ճիւղը շուտով մոռցնել եւ լքել տուած է ամէնքը²⁰: Այս ճիւղը ինչքան ալ հասարակօրէն ցամաք եւ անհրապոյր երեւայ, բայց իր inicieներուն²¹ համար ունի անօրինակ հմայք մը: Չէք գիտեր ի՞նչքան մեծ հաճոյք կը պատճառեն մեզի լեզուաբանական համեմատութիւնները, բառի մը ծագումը ճշդելու գիտը: Զննադատութեան ճիւղն ալ նոյնքան սիրելի է ինձի: Ուրիշ նախասիրութիւն մըն ալ ունիմ հոգեբանական խնդիրներու եւ occultismի²² մասին - եւ իմ առաջին երկս, «Գաղտնիք մոգութեան»ը այդ կարգէն գործ մըն է արդէն - բայց ասի գրականութեան մաս չկազմելուն համար շատ քիչ բան գրած եմ այդ տեսակէն²³: Անցեալ տարի աս տեսակէն պատրաստած էի *Հոգեբանական խնդիրներ* խորագրով ուսումնասիրութիւն մը գոր Մամուրեան²⁴ Իզմիրի մէջ պիտի հրատարակէր առանձին գրքոյկի ձեւով: Բայց տպագրութիւնը չարտօնուեցաւ: - Հիմա առձեռն գործ ունիմ *Ետրկիացի հայ կինը*, ազգագրական եւ հոգեբանական ուսումնասիրութիւն մը որուն գրեթէ կէսը հրատարակուեցաւ *Արեւիկեան* *Մամուլի*²⁵ մէջ մաս առ մաս²⁶ եւ մնացածն ալ հետզհետէ հրատարակելի է²⁷:

Ահա ձեզի թերեւս ձեր ուզածէն ալ աւելի տեղեկութիւններ կեանքիս եւ գրական գործունէութեանս վրայ ուր ապահովաբար ուշագրաւ եւ փայլուն դրուագներ չէ որ պիտի գտնէք: Գիտէք արդէն, մեզիպէսները գրականութեան մէջ amateurներ²⁸ են լոկ. եթէ գրականութիւնը անանկ քիչ շատ նիւթական շահ մը ապահովէր մեզի, գուցէ հիմակուրնէն քիչ մը աւելի բան մը ըլլայինք:

Հրատարակած բանասիրական գիրքէս ալ օրինակ մը ուզած էք. «Ետրկիոյ գաւառաբարբառը»էն անշուշտ ըսել կ[ը] ուզէք: Շատ կը ցախիմ որ չպիտի կրնամ ձեր փափաքին զոհացում տալ. Վիեննայի Մխիթարեանները որոնք իրենց ծախքով տպագրեցին այդ գիրքը -- հազիւ քանի մը օրինակ տուին ինձի, ան ալ բարեկամներու բաշխեցինք եւ շատոնց հատաւ:

Ես *Մանգումէ* չեմ ստանար, ուստի շատ շնորհակալ պիտի ըլլայի եթէ օրինակ մը հաճէիք ինձի դրկել *Մանգումէ*ի այն թիւն ուր պիտի հրատարակէիք իմ դիմանկարս: Կրկնակի շնորհակալ պիտի կացուցանէք զիս եթէ նաեւ անոր կցէք հատ մը լուսանկար կենդանագրէն:

Ձերդ սիրալիր բարեկերով
ՅՈՎՀ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Գ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ²⁹

Oakhurst
Chiquell
Յուլիս 29, [19]09

Ազնիւ բարեկամ,

Նամակիս թուականը կը պատմէ Չեզ թէ ինչպէս քանի մը օրէ ի վեր գրել սկսած են ու հազիւ այսօր կը վերջացնեն:

Այո[,] Չեր քարտերն ու 3 տարուան Տարեցոյցները ընդունած են սիրով եւ շնորհակալութեամբ, զորս շատ ալ գնահատած են: Նկատառելի բան գտած չեն. միայն քանի մը թելադրութիւններ:

Պարունակութիւնը շատ ճոխ է, բայց դպրոցական միօրինակութիւն եւ յոգնութիւն, չի պատճառելու համար նիւթերը ցրուած էք հոս ու հոն: Անիկայ [sic] իր նպատակին հասած է, բայց կարգադրութեան մասին գոհացուցիչ չէ, ըստ իս այս անտեղութեան առջեւն առնելու մէկ կերպ կայ. նիւթերու լիակատար ցուցակ մը, index³⁰, կցել գործին վերջը: Ալ աւելի լաւ կ'ըլլայ շատ մը ցուցակներ դնել՝ ըստ զանազանութեան նիւթոց: Չոր օրինակ առնենք 1909ի տարեցոյցը. ես պիտի դնէի շատ շատ ցուցակներ. պատկերներուն, ոտանատրոններուն, մտածումներուն, յօդուածներու հեղինակներուն, առածներուն, կենսագրականներուն, լեզուաբանականներուն, առողջապահականներուն, բառագիտականներուն, բուսաբանականներուն, կենդանաբանականներուն, եւն[.] եւն[.]³¹:

Ասով տարեցոյցը ասուպի պէս անցնող գացող հանգամանքէն, հայուն օգտակարութեան շարքին կ'անցնի: Référence³² գիրք կ'ըլլայ, մինչ հիմա որեւէ նիւթ մը փնտռել գտնելը գրեթէ անհնար է եւ ասիկա մեղք է, քանի որ այնչափ օգտակար, հրահանգիչ նիւթեր կան: Յուսամ թէ ասոր օգտակարութիւնը կը տեսնէք ինքնին: Անիկայ թէեւ քիչ մը տեղ կը գրաւէ, բայց այդ կորուստը քանի մը անգամնիդ կը փոխարինէ:

Երկրորդ թելադրութիւնը որ թոյլ կու տամ ինքս ընել *պաշտօնական մարմիններու* ցուցակն է նախարարաց, կայսերական ընտանեաց, երեսփոխանական եւ ծերակոյտի ժողովոց անդամներուն, ազգային իշխանութեանց, առաջնորդութեանց եւ առաջնորդներու, վանքերու, մինչեւ իսկ վիլայէթներու, միութեսարիֆութեանց եւ գայմագամութեանց եւն[.] (եթէ հնար է): Չեր գործածած մանր գրերով, ատանկ շատ ալ տեղ չեն գրաւեր, եւ շատ շատերուն օգտակար] ծառայութիւն կը մատուցանեն:

Գալով գործին ներքին արժէքին, ամէն գնահատութենէ վեր կը գտնեն գայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է գայն, որ ամենէն գիտնականին ալ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Աւա՛ղ, երանի թէ ցուցակներու պատրաստութեամբ նիւթերը փնտռելու դիւրութիւն մը տուած ըլլայիք: Յայնժամ կրնայիք վստահ ըլլալ որ Տարեցոյցնիդ տարեկան օգտակարութենէն, մնայուն օգտակարութեան հանգամանքին ալ կը տիրանայ:

Շնորհատրելի էք անով ալ որ մեր գրագէտ, հրապարակախօս կամ ուրիշ կերպով ծանօթ անձնատրութեանց լաւ ու նկարով կենսագրականները կու տաք: Այս տարի ատոնք շոյալած ալ էք գովելի նախանձախնդրութեամբ: Այս կերպով կը ժողովրդականացնէք, նոր սերունդին կը ճանչցնէք իր առաջնակարգ անձնատրութիւնները, առանց որոյ անոնց անունները միայն պիտի յիշէին, մինչ հիմա անոնց պատկերներուն առջեւ անոնց հետ կարծես թէ անձնական տեսակցութիւն կ'ըլլունեան, եւ անոնց հոգիէն կ'ազդուին: Այս մասը կրցածնուդ չափ ճոխ կրնաք ընել: Եթէ ծախսէն չէք խրտչիր, ընթերցողները ձանձրացնել մի վախճաք:

Չի մոռնամ շնորհատրել Ձեզ գործին արտաքին տեսքին, գեղարուեստական ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն գետեղումը, համաչափ կարգաւորում մը պակաս բան չի թողցներ, միեւնոյն ժամանակ միօրինակութենէ խրաչելով աչքն ու միտքը կագողորող զանազանութիւն մը յաջողած էք ներմուծել, որով գործը երկներանգ ծաղիկներով զարդարուած պարտէզի մը նմանած է: Գործածուած տառերու զանազանութիւնն ալ հաճոյալի հմայք մը տուած է գործին: Իսկ տպագրութեան մաքրութիւնը ամենէն բծախնդիր տպագրիչին ալ նախանձը կրնայ շարժել: Ուստի Ձեր օգտաշատ ձեռնարկին կատարեալ յաջողութիւն, Ձեզի կար եւ գորութիւն եւ նիւթական հնարատրութիւն կը մաղթեմ, որ տարեցոյցը շարունակէք անընդհատ, մինչեւ որ անհրաժեշտ կարիք մը դառնայ մեր ազգային առօրեայ կեանքին մէջ, որով թէ՛ դուք կը վարձատրուիք թէ՛ հասարակութիւնը³³:

Ներփակ կը դրկեմ Ձեզ գրութիւն մը գոր ուզածնուդ պէս կրնաք գործածել, կրճատել, աւելցնել, պա[կ]սեցնել, եւ Ձեր ճաշակին յարմարցնել: Ուրիշ հատ մը գրած էի, բայց շատ երկայն ըլլալուն համար, ասիկայ գրեցի եւ կը դրկեմ, գիտնալով որ կարճ գրութենէ կ'ախորժիք³⁴:

Կենսագրական մըն ալ ուզած էք, ան ալ կը ներփակեմ: Լուսանկարս դրկած էի, ուրախ եմ որ ապահով ստացեր էք³⁵:

Ինձ կը մնայ Ձեր ներողութիւնը խնդրել ասունց ուշանալուն համար. վստահացէք որ մոռնալու կամ չուզելու արդիւնք չէր:

Սիրալիբ բարեւներով Ձեզի եւ տիկնոջ³⁶

Ձերդ միշտ Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

Դ. ՀԱՅՐ ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ³⁷

Վենետիկ – Ս. Ղազար, 25 Դեկտ. 1909

ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ

Իմ անուշիկ Թեոդիկ,

Ընդունած եմ քարտերնիդ (նախորդին է խօսքս)[.] ուշադրութիւն ըրի Յ[ովհաննէս] Թոլայեանը³⁸ Ե[րուանդ] Թոլայեան³⁹ չընելու եւ նորէն եղեր է, եւ երկու անգամ: Կը շտկեմ հատորիս մէջ: Շնորհակալութիւն:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ]⁴⁰ հասաւ եւ նոյն իրիկունը ընդունեցաւ ծրարը. բացիներ միասին եւ ընդունեցանք մեզի նուիրուած «Տարեցոյց»ները. գիտէ՞ք, չորս⁴¹ ալ պարտիզակցի ենք:

Դուք, սիրելի Թեոդիկ, Ձեր տաղանդալից մտքով հասարակութիւնը կը խաբէք. երբ «Ամենուն տարեցոյց»ը հրապարակ կ'ելլէ՝ միշտ կը գերազանցէ նախորդը, եւ ընթերցողը ինձի պէս անշուշտ կը խորհրդածեն. «ասկէ աւելի գերազանց հրատարակութիւն կարելի չէ». եւ դուք միշտ անկարելին կարելի կ'ընէք: Գիտէ՞ք, ամենատաղանդաւոր մտքերն իսկ կը լռեն մարդկային մտքի հրաշակերտներու դիմաց եւ միեւնոյն լռութիւնը Ձեր «Ամենուն տարեցոյց»ին դիմաց՝ ամենամեծ գովեստ մ'է:

Յաջողութիւն կը մաղթեմ յառաջիկային համար: «Ամենուն տարեցոյց»ը *յիշատակարան* մ'է արդի հայ գրականութեան, ամենագեղեցիկ տապանաքարը՝ դրուած թրքահայ մեռած գրականութեան հողակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդէս մը չունի, Ձեր գործը միանգամայն գրական հանդէս մ'է որ տարին անգամ մը կը հրատարակուի⁴²:

Դեպ ի Արեւելք ըրած ճամբորդութեան մէջ ամենէն անուշ կէտն էր գՁեզ անձամբ ճանչնալը Ձեր յարկին տակ Տիկին Արշակունիոյն հետ. այդ ժամը քաղցր վայելքով մը կը յիշեմ. եւ այս մի եւ նոյն տողերս կրկնէս կու գայ կարենալ բացատրելու զգացումս եւ համակրանքս դէպ ի Ձեզ: Նորէն շնորհակալ եմ որ պատիւ ըրած էք ինձ «Ամէնուն տարեցոյց»ը յղել:

Դեկտ[եմբեր]ի «Բազմավէպ»ը կը ստանաք այս օր անշուշտ. այս թիւը շուտ տպեցինք. սովորական կողքը սպառած ըլլալով նոր տպել տուի ուրիշ կողք մը: Ձեր «Ամէնուն տարեցոյց»ը հազի թէ ստացայ՝ լրագրի քանի մը ազդեր դուրս հանեցի եւ «Ամէնուն տարեցոյց»ի ազդը դրի:

Հ[այր] Արսէն վ[արդապետ] իր հետ բերաւ Տիկին Արշակունիոյ «Կեավոր Քէօյի մանկիկը» գրութիւնը եւ լուսանկարը⁴³: Կարդացի քանի մ'անգամ ներսս մնացած արցունքներէս չնեղուելու համար. լացի վերջապէս. կեցցէ՛ գրագիտուիին:

Շատ շնորհակալ եմ Տիկին. մեղմ ձայն արձագանգ տուած են լեռներն իրարու, ծովերու ալիքները իրարու տուած ու վերջապէս Սիւնի միջոցով Ձեզի հասցուցած են եւ դուք չէք մերժած խնդիրս, նա մանաւանդ որքիկներու խնդիրը որոց սիրոյն համար յանձն առիք առնաբար անձամբ զիրենք մխիթարելու⁴⁴:

Անշուշտ գիտէք որ «Գեղունի»ն⁴⁵ մօտաւորապէս տասը ազգերու յայտնի գրագէտներու ինքնագիր եւ մանաւանդ «Գեղունի»ի համար գրուած յօդուածներով զարդարուած [է]: Ազգային շատ մը գրագէտներ պէտք է տեղիք տան եւ ներեն մեզի երբ իրենց մեզ յղած յօդուածները չենք հիւրընկալեր ներկայ թիւին մէջ⁴⁶: Յօդուածները հեղինակաց լեզուով տպուած են թարգմանութեամբ⁴⁷. աղուորիկ էջ մը պիտի բռնէ Կեավոր Քէօյի մանկիկը Ձեր լուսանկարով զարդարուած:

Կ'ուզեմ յաջորդ տողերը Ձեզի վերապահել: Վստահ եմ որ «Գեղունի»էն բաւական մեծ գումար մը պիտի գոյանայ որով հարիւրաւորներ իրենց հացն ու զգեստը պիտի ունենան: Դուք որ անձամբ գացիք եւ տեսաք աւերն ու ոսկրները, դուք որ տեսաք թշուառ այրիներն ու որբերն, ինձի կրնաք ըսել թէ ի՞նչ կերպով կարելի է օգնութիւն մ'ընել անոնց. աղքատանո՞ց մը եւ որբանո՞ց մը շինել թէ հաստատութեանց պետերու յղել դրամը որ տան կարօտելոց:

Նամակս Տէր Թէոդիկէն՝ Տիկին Թէոդիկին անցաւ, նոյն քանն է. սպասելով Ձեր պատասխանին եւ շնորհատրելով Ձեզի Նոր տարին եւ Ս. Ծնունդը՝ մնամ Ձերդ անկեղծօրէն

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Հ[այր] Սխիթ[արեան]

Քսան եւ մէկ օրէն «Գեղունի»ի տպագրութիւնը կը վերջանայ:

Ե. ԻՆԿԱՆ ԱԼԲԱՆԻԵԱՆ⁴⁸

[Կ. Պոլիս, 1910]⁴⁹

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

ՂԱԼԱԹԻԱ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻԻՆ⁵⁰

Յարգելի պ[արոն] Թէոդիկ,

Իմ գրական կենսագրութեան շրջագիծը ուզած էք, սակայն այն դեռ ո՛չ այնքան երկար է ոչ ալ հարուստ իմ երկրէս, Տանիմարքայէն դուրս, ուստի չեմ

կարծեր որ անոր մանրամասնությունները հետաքրքրեն հայ ընթերցող հասարակությունը: Պիտի բառականանամ Չեզ ըսելով որ բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ եւ նորավէպեր, ինչպէս եւ օրաթերթերու եւ հանդէսներու յօդուածներ հրատարակութեան տուած են: Եւ եթէ այդ օրաթերթերու եւ հանդէսներու ոմանց անունները ձեզ կրնան հետաքրքրել, հետեւեալներն են.

*Politiken*⁵¹, *Nationalsidende* (Ատանայի ջարդը եւ Պապիկեան)⁵², *Dannebrog*⁵³, *Flensborg Avis*⁵⁴, *Nordslesvigsk Soendagsblad, Illustreret Tidende*⁵⁵, *Familie-Journal* (ընտանեկան հանդէս)⁵⁶, *Dansk Tidsskrift*⁵⁷, *Gads danske Magazin*⁵⁸, *Damernes Noteringskalender*⁵⁹.

Հայ մամուլին մէջ երեւցած են պ[արոն] Չերազի⁶⁰ *L'Arménie*⁶¹, *Ռազմիկի*⁶², *Գիտութեան*⁶³ եւ *Ազատամարտի*⁶⁴ մէջ:

Առաջին բանաստեղծութիւնս հրատարակուած է *Familie-Journal*ին մէջ երբ 18 տարեկան էի:

Բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյս, *Boelgesang* («Պէտլիւքսան», «Կոհակերգ»)՝⁶⁵ կ'պարունակէ հայ բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւններ, ժողովրդական երգեր. Մայր Արաքսի⁶⁶, Ազատն Աստուած⁶⁷, Ո՛հ ինչ անոյշ⁶⁸, Օրօր Մայր Հայաստանի⁶⁹, եւն[.]⁷⁰:

Յարգանք՝

ԻՆԿԱ Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Յ.Գ. Եթէ կ'հետաքրքրուիք աւելցնեմ նաեւ թէ ամուսնացած եմ 1904ին Քօրէնհակի մէջ ձեր հայրենակցին Մարտիրոս Նալբանդեանի⁷¹ հետ:

/Ծն[եալ] ՚ի Քօրէնհակ 26 յ[ու]լի[ս]. 1879 (ն[որ]տ[մար])/⁷²

Ձ. ԽԱՉԱՏՈՒԻ ԳՌՈՒԶԵԱՆ⁷³

Տեօթ եօլ Յ[ու]ն[ուա]ր 23 1910

Մեծ[այարգ]

Թէոդիկ էֆ[եմտի] Լափչինճեան,

Յարգելի բարեկամ,

Տեսայ տարեցոյցդ, արդիւնք չարաչար աշխատութեան, խճողուած բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով⁷⁴: Կ'ամչնամ իմ լուսանկարս տեսնելով այնքան պատկառելի մարդոց շարքին⁷⁵: Քաւ լիցի թէ Ձեր ընտրական կարողութեան վրայ դիտողութիւն ընել յանդգնիմ, բայց անկեղծաբար կը խոստովանիմ թէ անարժան եմ արձանագրուելու այդպիսի անմահ աշխատասիրութեան մը էջերուն մէջ:

Գիտեմ թէ դուք Ձեր ազնիւ զգացումներէն մղեալ այդ պատիւն շնորհեցիք ինծի: Առ այդ բանիւ չեմ կրնար երախտագիտութիւնս յայտնել եւ ոչ գրով: Եթէ Տեր կամենայ այս սրտմաշուկ գործին լմնալով⁷⁶ եւ աւելի կարող ու ա[ր]ժան մարդոց յանձնելով Պոլիս գամ յայնժամ կը տեսնուիմք:

Տիկին Թէոդիկին յարգանքներս կը մատուցանեմ: Չեմ մոռնար իր համբերութիւնն զոր կը ցուցնէր տեսնելով գործիս բազմապիսի դժուարութիւնները:

Ընդունեցէք սիրալիք բարեւներս:

Մնամ Ձերդ միշտ բարեկամ

ԽԱՉԱՏՈՒԻ ԳՌՈՒԶԵԱՆ

Է. ՀԱՅՐ ԱՐՄԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ
ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ ՄԵԻԹԱՐԵԱՆՑ

Վենետիկ – Ս. Ղազար 22 Փետր. 1910

Սիրելի Թեոդիկ,

“Mille grazie dell’*Almanacco* e me ringrazzi per me La prego à cortesi Editori. Non ecorderò il loro desiderio gentile. Sono molto contenta che la *Pasqua Armena* sia piaciuta (tutto per merito Suo!) e sia sembrata quasi una profesia di veggende. Si l’ispirazione mi assiterà penserò a ecrivere altro dal genere, ma non bisogna correr dietro alla Musa, diceva il mio maestro, e in vece aspettare chi venga esfa a offerini il suoi dono”

Մեր Աղանուր⁷⁷ madame⁷⁸[ը] այսպես կը գրէ. կրնա՞ս մեջէն ելլել, թէ թարգմանեմ. ահա.

«Հազար շնորհակալութիւն Տարեցոյցին համար, կ’աղաչեմ իմ կողմանէս, շնորհակալ եղէք ազնիւ պաշտօնակիցներուն⁷⁹ եւ պիտի չմոռնամ իրենց ազնիւ փափաքը: Շատ գոհ եմ որ *Հայկական Չատիկը*⁸⁰ հաւնուր է (բոլորը Ձեր արժանիքն է! իմ արդիւնքը ձերն է)⁸¹ եւ տեսանողի մը մարգարէութիւնը կարծուր է: Եթէ ներշնչումը գայ քովս ի վեր կայնի պիտի մտածեմ գրել ուրիշ քերթուած մը նոյն տեսակի... բայց պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել (ականջը խօսի Պարոնեանին⁸² որ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն⁸³ մեջ գիտէ այնքան շատ վազցընել Մուսաները⁸⁴ կ’ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գայ ինքնին ընծայելու մեզ իր պարզեմները»⁸⁵:

Եղա՞ւ: Ուրեմն եթէ տիկին Մուսան բարեհաճի գալ տիկին Աղանուրին եւ գրէ գրելիքը եւ նուաստիս յղէ, նուաստս ալ գայն թարգմանելով եւ իր վերջին նկարով միասին քեզի կ’ուղարկէ եւ հարցականդ կատարած կ’ըլլայ⁸⁶:

Տիկինը⁸⁷ իր քարտիկով կը գրէր [այս] օրերուն գրական զբաղումներուն մասին: Ո՛հ, գրական զբաղում: Տանջա՞նք ու խարդաւանք. հոգիս կը քաշուի կոր... 70րդ թերթը ելաւ այսօր, ու դեռ 30 թերթ կայ որ Բ. պրակը լոյս ելլէ⁸⁸: -- Տիկինը եւ տէրը սկսած են գրել, շատ ուրախ եմ. բայց ահա խնդիրքս. ինչ յօդուած որ կը գրէք նշանակեցէք թողթի մը վրայ, բայց չի բաւեր: Ամէն մէկ մանրամասն դնեմ:

Սապէս. Արշակուտի Թեոդիկ, Կեափուր Բէօյի մանկիկը, *Գեղունի*, 1910, էջ ---Չուլումի երկրէն (գոր օրինակ), *Տամանակ*, 1910, էջ այս ինչ... այսպէս գրել օրը օրին, կ’աղաչեմ: Այնպէս տէրդ. եթէ այսպէս ըրած ըլլար կանուխէն, Լապճինճի օլլար⁸⁹ անուան ներքեւ ահագին մատենագիտութիւն մը կուգար... Համբերութիւն Յատելուածին:

Յուսամ թէ[] դուք եւ թէ[] տնեցիներ առողջ էք եւ կ’աշխատիք. աղէկ:

Համբոյր մը Վահագնի⁹⁰ այտերուն: Ե՞րբ «ընդ եղեգան փող բոց եղիցի»⁹¹:

Սիրալիր ողջունիս

Ձերդ

Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Յ.Գ. Գեղունիին վերջին թերթերը կը տպուին... Ո՛հ... Ի՛նչ անպատմելի երկունք:

ՆՈՅՆ

Բարեւեցէք ձեր վաճառատան ազնիւ անձերը. անուննին մոռցայ, վրաս խելք մնա՞ց որ:

Նոյն

Ը. ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵԻՆՆԵՆՆԵՐՆԵՐԸ⁹²

«Դաշինք»

ՕՐԱԹԵՐԹ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ

REDACTION
Journal Arménien
“TACHINK”
SMYRNE

Իզմիր, 12/25 Մարտ 1910

Սիրելի Թեոֆիլ,

Յանձնարարություններդ ըրի Մամուրեանին⁹³: Բայց չեն գիտեր թե կատարե՞ց: Բարեկամներ oblige⁹⁴ ընելու մեջ շատ փութկոտ չէ մեր Հրանդը...

Սիրով պիտի դրկեի քեզի օրինակ մը իմ *Արհաւիրք*էս⁹⁵ եթէ քովս մնացած ըլլար անկէ: -Պապիկեան համակրելի եւ ազնուագգի եղբայրները⁹⁶ 25 օրինակ միայն դրկեցին ինձի (հակառակ 50 խոստացած ըլլալուն եւ 100 խնդրած ըլլալու) իմ այդ գործես, եւ այդ 25 օրինակներն ալ իզմիրցի բարեկամներուս նուէր ըրի: Կը սպասեմ միւս 25ին: Եթէ կ'ուզես հաստ մը իմ հաշտոյս գնա՛ ա՛ռ Պապիկեաններէն. ամառը եթէ Պոլիս գամ վրան բառ մը կը գրեմ: Գրական ո՛չ մէկ հեռաւոր բարեկամիս կրցայ դրկել *Արհաւիրք*ը, որ լռութեան մեջ խեղդուեցաւ:

Այսօր հրապարակ կը հանեն *Քայքայում*⁹⁷ անունով ուրիշ հատոր մը, որմէ օրինակ մը կը դրկեմ քեզի քանի մը օրէն: Եթէ ձեռքէդ բան մը կուզայ այս հատորիս վաճառմանը նպաստելու՝ մի՛ զլանար... Ձի ատկէ կը սպասեմ զանձային վիճակիս նպաստաւոր բարութումը:

Տարեցոյցիդ համար առ այժմ բան մը չեմ խոստանար: Մտաւոր ու հոգեկան վիճակս թոյլ չի տար ինձի որ գործես կորով անելցնեմ ուրիշ բաներու ալ տրամադրելու⁹⁸: Եւ արդէն Տարեցոյցիդ մեջ անանկ անտաղանդներ կը հիւրընկալես կոր, որոնց դրացնութիւնը souverainement⁹⁹ անախորժ է ինձի...

Տիկին Սիրանոյշը¹⁰⁰ եւ իր աղջիկը տեսայ: Օր[իտրդ] Սթէլլան¹⁰¹ պաշտելի հոգի մըն է... դժբաղտ [sic] ըլլալու աստիճան զգայնիկ, հեզ աղջիկ, ինչ խորունկ ու աղեխարշ ձայնով մը երգեց դաշնակին վրայ... Բայց մայրը ցաւագին յուսախաբութիւն մը եղաւ ինձի համար, թէ[] բեմին վրայ եւ թէ[] բեմէն դուրս...

Խոստացած յօդուածիդ կը սպասեմ:

Կը խնդրեմ որ յարգանքներս մատուցանես Տիկին Թեոֆիլին, որուն գրքին ալ կը սպասեմ¹⁰²:

Սիրալիբ զգացումներով
Քոյդ
ՍՈՒՐԷՆ

Թ. ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ¹⁰³

TIGRANE GAMSARAGAN
ALEXANDRIA - EGYPT

20 Ապրիլ 1910

Սիրելի Թեոֆիլ

Ստացայ նամակնիդ: Դրկեցի ձեր գիրը Աղաթոնին¹⁰⁴:

Մօրաքրոջս¹⁰⁵ ծննդեան թուականը հարցուցեր էք. թուականը հինգսած ըլլալուն լաւ չ'իշեր կոր: Կրնաք ըսել թէ ութսունամեայ է, հաւանօրէն ծննդեան թուականն է 1830: Ծնեալ ՚ի Պէշիկթաշ¹⁰⁶:

Անցեալ տարի թելադրած էի ձեզ Տարեցոյցնուդ մէջ Շիրվանզատի¹⁰⁷ պատկերը դնել. պատկերը կը գտնէք «Անահիտ»ի¹⁰⁸ հաւաքածոյին վերջին մասերուն մէջ.¹⁰⁹ կենսագրութիւնը՝ «Հայրենիք»ի¹¹⁰ վերջին թիւերէն միոյն¹¹¹ մէջ գոր անշուշտ տեսաք (Թէքէեանի¹¹² entrefilet-ն¹¹³): Վերին աստիճան շահեկան է ձեր հրատարակութեան համար «Քաոս»ին¹¹⁴ մէջէն պատկեր մը ընտրել, orgieh¹¹⁵ սոսկալի տեսարանը, գոր օրինակ, եւ արտատպել զայն: Ի չգոյէ այդ հատորին, կրնաք Պոլիս գտնուած ժողովածուէն¹¹⁶ հատուած մը ընտրել եւ կամ «Կործանուած»¹¹⁷ հրաշակերտին ամենէն թելադրական տեսարաններէն մին: Քանի՞ հոգի տեսաւ այդ խաղը որ մէկ անգամ միայն տրուեցաւ¹¹⁸: «Ֆիկառօ»ն¹¹⁹ միշտ գլխաւոր տեսարաններ կ'արտատպէ նոր բիւսներու, ուրեմն նախընթաց կայ¹²⁰: Շիրվանին բոլոր վէպերը անտիպ են թրքահայ հասարակութեան համար. խղճահարութիւն մի ունենաք: Հարկ է տալ անոր պատուոյ տեղ մը, հատորին սկիզբը¹²¹: -

Իր ֆրանսերէնի թարգմանուած գործոց համար¹²² վերջերս շնորհաւորութիւններ ստացած է Լօթիէն¹²³, Ալպէռ Վանտալէն¹²⁴ (academiciens)¹²⁵ եւ Անաթօլ Լըռուա Պօլիտէն¹²⁶: -

Մեր գրական էն մեծ դէմքն է:

Ձերդ սիրալիք բարեկերպ
ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Յ.Գ. Կրնա՞մ ձեզնէ փոքր ծառայութիւն մը խնդրել: Հաճէիք ըսել տիար Չարդարեանին¹²⁷ (Պոլիս հասած ըլլալու է այժմ Եգիպտոսէն) որպէսզի «Արամբի»ին¹²⁸ վրայ գրադատականս բարի լինի փնտռելու, 1885-1886 տարիներու¹²⁹ «Արեւելք»ին մէջ¹³⁰, եւ յղէ ինձ, ինչպէս խոստացած է:

Նոյն

Ժ. ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ՝¹³¹

N[ew] Y[ork] 26 April 1910

Ազնի գրագէտ Պ[արոն] Թեղիկ,

Այս քաղաքը հասնելուս ձեր 1910ի տարեցոյցը ձեռքս հասաւ: Հաճոյքով եւ վայելքով մը կարդացի զայն: Արուեստի *աւարտած* գործ մըն է եւ միակը մեր մէջ ճաշակի տեսակետով որ կրնայ մրցիլ օտար ռեւէ հրատարակութեան մը դէմ: Իրապէս ազնի գրագէտ, կրցիր բոլորին հասկցնել թէ դուն Տարեցոյցի տիրական Աստուածն ես: Մասնաւոր թերափ¹³² մը ունիս այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ¹³³: Կը սեղմեմ ձեռքդ այս մասին:

Բայց առած ձեր միաբան այդ բոլոր գրագէտներու շարքին մէջ կը պակսեր մէկը՝ Ամերիկահայ ամենէն կատարեալ դէմքերէն եւ հզօրներէն «Արծի»ի¹³⁴ խմբագիր՝ Պ[արոն] Արշակ Տ[էր] Մահտեսեան¹³⁵: Ան ամենափայլուն էջը պիտի կազմէր տարեցոյցիդ մէջ[] կա[]ն յաջող ուսումնասիրութեամբ մը եւ կա[]ն իմաստասիրական յօդուածով մը: Ամերիկայի մէջ համալսարանէ համալսարան քաշքշուած է¹³⁶ իր ձեռքը խմբագրելով զանազան յեղափոխական օռկաններ: Հիմա ալ կը խմբագրէ “Armenia”¹³⁷ անգլերէն ամսաթերթը, որու մասին Ամերիկեան թերթերը նոյնիսկ վկայեցին թէ արեւելեան գրականութեամբ ճոխ արուեստի գործ մըն է, որուն մէջ ես ալ իբրեւ դաշնակցական իմ բաժինս ունիմ¹³⁸:

Մասնատրապետ կը յանձնարարեմ այս դէմքը 1911 թ. Տարեցոյցիդ համար: Իմ հասցէովս եթէ դիմելու ըլլաք կրնամ իրմէ թէ[] պատկերը եւ թէ[] յօղումս մը առնել եւ դրկել¹³⁹, թէւ շատ դժուարութեամբ պիտի ըլլայ այս գործը, որովհետեւ չ[]ուզեր երեւալ այդպէս ամբոխներու մէջ:

Շնորհատրելով ձեր պատուական Տարեցոյցը

Կը սեղմնեմ ձեռքերդ
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ
(Սշակ)¹⁴⁰

Իմ հասցէս
Vahan Totoventz
33 Union Square
New York, N.Y.
U.S.A.¹⁴¹

ԺԱ. ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ¹⁴²

Իզմիր, 24 սեպտ[եմբեր] 1910

Մեծայարգ
տիար Թէոդիկ
Պօլիս

Մեծ հաճոյքով ստացայ 20 սեպտ[եմբեր] թուակիր ձեր նամակը: Հրատարակուած *Ֆամիսթ*¹⁴³, հրաշակերտը Կէօթէի¹⁴⁴, *Մտնտօրայի*¹⁴⁵ մէջ ի լոյս ընծայուած ու յիշեալ հանդէսին խափանմամբը կիսատ մնացածն էր ճշտեմ: Գալով ձեր այն խնդրին որ «Նուպար Փաշայէն»¹⁴⁶ եւ «Ֆաուսթէն» մէյմէկ օրինակ խրկեմ ձեզ, հարկ է յայտնել թէ հրատարակիչներու արդեամբք ի լոյս ընծայուած երկասիրութիւններ են երկուքն ալ, եւ ինձ խրկուած սակաւաթիւ օրինակներէն հազիւ կրցած եմ բաժին հանել իմ Իզմիրի բարեկամներուս. այնպէս որ հատ մ'ալ մնացած չէ այսօր իմ քովս, եթէ ոչ ամենամեծ հաճութիւն պիտի ըլլար ինձի համար կատարել ձեր չնչին խնդիրը՝ որ նոյն իսկ ողորջալի էր ինձ համար, քանզի ձեր կողմէ տրուած կարեւորութիւն մը կ'ենթադրէր, ինչ որ ձեր համակիր զգացմանց մէկ արդիւնքը կը համարիմ: Այսու ամենայնիւ որպէսզի ձեր բարեկամական իղձը լրում գտնէ՝ գրեցի հոն Քէշիշեան եղբարց¹⁴⁷ ձեր հասցէն ալ տալով, որ անպատճառ խրկեմ ձեզ գոնէ օրինակ մը *Ֆամիսթէն* որու ձեր պատուական Տարեցոյցը օգտակար ըլլալու կարենալիքը հասկցուցի իրենց՝ գրոյն մէջ: Իսկ ի մասին «Նուպար փաշա» տետրակիս՝ ներփակ կը գտնէք տոմսակ մը Պալենց¹⁴⁸ էֆէնտիին ուղղուած՝ որով կը թելադրեմ զինք օրինակ մը խրկելու ձեզ յիշեալ տետրակէն: Հաճեցէք ուրեմն իրեն ուղղուած զիրս խրկել հասցէին:

Յարգալիւր սիրով
Չերդ
Մ. ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

ԺԲ. ՄԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ¹⁴⁹

BANQUE IMPÉRIALE OTTOMANE
Adresse Télégraphique:
OTTOMBANK
CODES used
A.B.C. 5th EDITION

P.O.Box 206

Ստացած եմ Ձեր երկտողը, եւ Ձեր Ազնուուհի Տիկնոջ հեղինակութիւնը «Ամիս մը ի Կիլիկիա», մեծ շնորհակալութեամբ:

Կը ներէք որ ուշացուցի պատասխանս: Վերջին ժամանակներս այնքան բազմազբաղ եմ, ժամանակի այնքան նեղութիւն կը քաշեմ (մեղքէս՝ ազգ[ա-յին] վարժարանաց Հոգաբարձու լինելով, եւ անոնց անկերպարան ու վերակազմուելու կարօտ վիճակը ինձի եւ ընկերներուս ահագին աշխատութիւն մը հարկադրած լինելով) որ գրականութիւն ընելէ դադրած եմ գրեթէ...: Ուստի չի պիտի կրնամ պատասխանել Ձեր հրաւերին, անտիպ բան մը դրկելով Ձեզ:

Արդէն, ներեցէք ըսել ինձ Ձեզի թէ՛ ինձի հաճոյ չէ բնաւ երեւիլ հրատարակութեան մը մէջ (որուն շատ մը արժանիքները չեն ուրանար, մանաւանդ հարկադրուած աշխատութեան ահագին *somme*¹⁵⁰) ուր մեծ մասամբ շրջապատուած կը տեսնամ ինքզինքս այնպիսի գրողներէ որոնց գրագէտ կամ բանաստեղծ անունը տալ յաւիտեանս յաւիտենից պիտի մերժեմ: Ինքզինքս պզտիկցած ու նուազած կը նկատեմ երբ կը տեսնամ ես զիս տպուած ոչնչութիւններու, միջակէն վար տաղանդներու, յոռի ճաշակով կամ կապկութեամբ կազմուած գրողներու մէջտեղ, որոնք հասարակութեան կը ներկայացուին իբր գրագէտներ, իբրեւ բանաստեղծներ, եւ[այ]լն, եւ հանրային գրական կարծիքը կը մոլորեցնեն ու ճաշակը կը խաթարեն...: Ես կողմնակից եմ գրական արժանապատուութեան պահպանումին, թէ[՛] անհատապէս թէ[՛] հաւաքաբար, եւ չեմ ամչնար տեսակ մը *հայարտութիւն* ունենալու եւ նոյն իսկ ցուցուելու: Պատիւը ըրեր էիք խօսքը ընելու իմ գրական դատողութեանս անաչառութեանը. կը յուսամ ուրեմն որ, անոր *խաթերը*¹⁵¹ համար, պիտի ներէք խօսքերուս ականայ խստութեանը: Անկեղծօրէն իմ ամբողջ ստածումս ըսած պիտի ըլլամ Ձեզի եթէ ըսեմ թէ Ձեր Տարեցոյցներուն (ինչպէս թրքահայ բոլոր նմանօրինակ հրատարակութեանց եւ գրական հաւաքածոներուն մէջ) ինչ որ կը պակսի ամենէն ատէլի, *ընտրանքն է*. նուրբ ու ընտիր ճաշակն է որ գիտէ գրական *ճշմարիտը* գատել *գրական կեղծէն*, գրական լաւը որոշել գրական յոռիէն,- կեղծերուն կեղծագոյն արխիւ, յոռիներուն յոռեգոյնը: Ամէն բան, ամէն մարդ Ձեր գիրքին մէջ դնելու Ձեր եռանդը կը վնասէ կոր այդ ամէնքին:

Իսկ ինչ որ, այս պարագայէն գատ, զիս նեղացուց Ձեր անցեալ տարուան Տարեցոյցի մէջ, ներկայութիւնն էր ծանօթ *ոճրագործներու* պատկերին կամ անոնց նուիրուած տողերու... ոճրագործներու որոնք գրագէտ ըլլալու զարհուրելի չքմեղանքն ալ չունին¹⁵²: Չէ՛. թերեւս հաւանիմ -- վերջապէս քիչ մը համեստ ըլլալու է -- որ զիս դնեն *crétinներու*¹⁵³, տխմարներու, միջակութիւններու եւ տափակութիւններու ընկերութեան մը մէջ, բայց *gredinներու*¹⁵⁴, բութ սրիկաներու հետ չէ՛. ամբողջ խիղճով, կը հակառակիմ ատոր:

Ատոր համար է որ չի գիտնալով թէ ո՞վքեր պիտի երեսն Ձեր յառաջիկայ Տարեցոյցին մէջ՝ նախապէս որոշած էի չաշխատակցի անոր, նոյնիսկ եթէ կարող ըլլայի զուտ արժանապատուութեանս հաշտեցնել ո՛ր եւ է գրիչ խաղողներու հետ ժողովրդեան ներկայանալու գաղափարին հետ:

Ասկից մէկ երկու շաբաթ առաջ Իզմիր բնակող Այրի Տիկին Ասքանազէն¹⁵⁵ նամակ մ'առի որով կը խնդրէր ինձմէ Ձեզի դրկուելու համար իր ամուսնոյն վրայ գրուած կամ խօսուած դամբանականներէն մէկ քանին, եւայլն¹⁵⁶:

Այս կամ այն թերթին մէջ իր հրատարակութիւններէն փնտռեցի եւ գտայ «Ազատ Բեմ»ի¹⁵⁷ (որուն խմբագիրն էի այդ միջոցին) այն թիւը ուր յօդուած մը գրած եմ Ասքանազի մահուան վաղորդայինն¹⁵⁸, եւ ուր նկարագրուած էր իր յուղարկատրութիւնը եւ հրատարակուած Վ. Թէքէեանի դամբանականը, կարճ եւ յուզիչ¹⁵⁹:

Գտայ նաեւ Աղեքսանդրիա երբեմն հրատարակուող «Փեթակ»ին¹⁶⁰, որուն ողբացեալ գրագէտը կ'աշխատակցէր¹⁶¹, մէկ թիւը ուր շատ սիրուն եւ ինքնատիպ ֆանթեզի մը ունի (Հարեւանցիկ Եօթեր) զոր կրնաք եւ շատ լաւ արտատպել¹⁶²: Հողտեղի en vogue¹⁶³ ֆանթեզիստներէն ոչ մին պիտի կարող ըլլար ատանկ ճոխ էջ մը արտադրել:

Տիկին Ասքանազէն կրնաք ուզել իր «Պարտէզ»ներուն հաւաքածոն¹⁶⁴: Ասքանազ «Մտային Հովեր» վերնագրով սրամիտ բաներ ունի գրուած:

Կարծեմ թէ իմ յօդուածս -- ներփակ -- ալ կրնաք արտատպել իբր խտացում Ասքանազի վրայ կրնայ խորհուիլ իբրեւ մարդ եւ հմուտ. մանաւանդ որ անուղակի կերպով կենսագրական տեղեկութիւններ ալ կուտայ իր կենաց վերջին դառն շրջանին մասին¹⁶⁵: Եթէ հանգիստ ժամանակ ունենայի, պիտի ուզէի երկարօրէն գրել իր վրայ, ճանչցնելու համար սքանչելի մարդը եւ մեծ ու համեստ գիտնականը որ կար ուսուցիչին ներքեւ: Թերեւս օր մը կ'ընեմ:

Այն պարագային որ չարտատպէք յօդուածս, կը խնդրեմ որ *անպատճառ*, բայց անպատճառ վերադարձնէք զայն ինձ, որովհետեւ այլ օրինակ չունիմ, եւ *կ'ուզեմ զայն պահել* քովս, իբր յիշատակ, իբր յուշարար այն մեծ ու դառն յուզման զոր կրեցի Ասքանազի յեղակարծ անհետացումէն, եւ Չրդ յօդուածը, մէկ գրչէ, մէկ ձեռքէ ելած պիտի ըսէք, կը մատնէ արդէն իր անյարդար ոճովն ու տակնուվրայութեամբը:

Կը տեսնէք դարձեալ որ Ձեր բախտը բանեցաւ քանի որ ինձմէ դարձեալ յօդուած մը պիտի ունենաք¹⁶⁶, գրեթէ en dépit de moi¹⁶⁷...

Հաճեցէք ընդունիլ յարգանքներս

ՄԻԶԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ

Յ.Գ. Նամակիս սկիզբը բազմազբադուստեան վրայ խօսելով՝ արդէն ըսած եղայ Ձեզի թէ տակաւին չունեցայ պատեհութիւնը Տիկին Արշակունի Թեոդիկի գիրքը կարդալու:

Ձէ՛, շիտակը ըսելու համար կարդացի սկիզբէն մէկ երկու էջ, եւ կրնամ ըսել որ տպատրութիւնս լաւ էր: Ձեր Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակաւոր, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մը ունի որ ինձի հաճոյ է¹⁶⁸:

Կը յուսամ թէ գիրքը ամբողջովին կարդալու[,] կարծիքս ամբողջովին ըսելու առիթը կ'ունենամ յառաջիկային. կը ներէք գրութեանս եւ գիրիս անճոռնիութիւնը. երեսկայեցէ՛ք որ պանքան¹⁶⁹ կը գրեմ այս նամակը¹⁷⁰, բօսքի¹⁷¹ օր, գործերու մէջ լմնցնելու - անապարանքով:

ԺԳ. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆԵԱՆ¹⁷²

1912, 4 ապրիլ
Ն[որ]-Նախ[իջեան]

Յարգելի տիկին Թեոդիկ!

Շնորհակալություն ձեր բոլոր ուղարկածների հ[ա]մ[ա]ր.-
պարտավորեցրիք:

Անակրնկալները, որոնց յիշել էի նամակումս - հանգիստ եղէք -
«երջանկություն խօսող» հանգամանքներ չունեին. բախտի թէ ճակատագրի
շնորհիւ իմ մասնատր, անհատական կեանքի երկինքը անամպ է, ժպտացող.
դժբախտությունը լոկ նրանումն է, որ ես մի շատ անշնորհք մարդ եմ եւ սիրում
եմ աւելի շատ լսել մարդկանց, քան թէ հարկադրել ինձ լսելու. ահա այս իսկ
պատճառով մանրամասնություններից խուսափել էի:

Գրել էք ինձ. «կը մախթեմ [sic] նաեւ որ ձեր *ընտանեկան զբաղումները*
(ընդգծումը) իմն է) կարենային թոյլատու գտնվի միշտ ձեր գրչին, որպէս զի
կարողանայիք ձեր խորհրդին աչքերէն երկնող նիւթեր տալ» եւ այլն եւ այլն:

Ի՞նչպէս հասկանալ ձեզ. որ անշահ, անկեղծ զգացմունքի արգասիք է
ձեր այդ մաղթանքը՝ կասկած չկայ եւ չի էլ կարող լինել. սակայն, ինչո՞ւ ար-
տայատուքեան այդ տարօրինակ ձեւը. ինչո՞ւ իմ «ընտանեկան» չգիտեմ ինչ
«զբաղումները» պատկերացնել որպէս խոչ[ը]նդոտ իմ գրչին եւ մախթել
նրանց չքացում. հաւատացէք, իմ «ընտանեկան զբաղումները» կը վերացնեն
միայն եւ միմիայն այն դէպքում... երբ ես կը գրկեմ իմ ընտանիքից... Հաւա-
տացէք, եթէ իմ գրիչը խոչ[ը]նդոտ դառնայ իմ ընտանիքի երջանկութեանը՝ կը
փշրեն նրան. եթէ երգս պատուհաս՝ կը խեղդեն կրծքիս տակ. թոյլ տուք այս
դէպքում չհասկանալ ձեզ՝ այդպէս աւելի մխիթարական է:

Մի քաղքենի տեղեկություն.- ռուսահայ գրողները, չնչին բացառութեամբ,
տնտեսապէս ապահովուած չեն. հանգիստ սրտով հաշուեցէք ինձ
բացառություն կազմողների շարքում. եւ եթէ պատահի ձեզ նորից յիշել եւ
բարիք ցանկանալ՝ յիշեցէք, սիրելի տիկին, որ այդ անելու էք յօգուտ իմ
ընտանիքին, որից դուրս ինձ հ[ա]մ[ա]ր գոյություն չունի ո՛չ մի բախտի
երջանկութեան աղբիւր, ոչ մի սփոփանք:

Անցնենք այլ հարցերի:

«Տարեցոյցի» հ[ա]մ[ա]ր նիւթ, նկար իր ժամանակին հասցնելու ջանք չեմ
խնայի. կը լինեն «անտիպ» ինչպէս որ ցանկացել էք¹⁷³:

Ուղարկեցի ձեզ «Նոր կեանք»¹⁷⁴. ուշացաւ. դա էլ ունէր իր յարգելի պատ-
ճառը. արժէ՞ գրել. ո՛չ. թողնենք առօրեայ կեանքի անպէտք ու անարժէք ման-
րամասնությունները. գրենք լաւ բաներից. չէ՞ որ յարգանքն ու համակրանքը
ընդարձակ ու օղեկ [sic] գրութեան մէջ չէ:

Բարեւեցէք ձեր անխոնջ ամուսնուն. «Տարեցոյցից» երեսում է որ նա
ձանձրոյթի եւ յօգնելու [sic] մասին գաղափար չունի¹⁷⁵:

Ջերմ բարեւներ

Ձեր

Շ. ԿՈՒՐԳԻՆՆԵԱՆ

ԺԴ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՆՆՅ. ՊԱԽԹԻԱՐԵԱՆ¹⁷⁶

Ինէպօլու, 25 Մայիս 1912

Մեծայարգ

Տեար [sic] Թէոդիկ Լապճինճեան

Կ. Պոլիս

Բազմարդիւն գրչի մշակ.-

Դուք, որ բազմազան ու բազմերփեան գրական ծաղիկներէ այնքան հիանալի ծաղկեփունջեր յօրինելով մէն մի ամանօրին հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու արուեստը իւրացուցած էք¹⁷⁷, գիտեմ որ չափազանց յաւակնութիւն մը պիտի նկատէք իմ եւս աննշան մէկ տերեւի առաքումս յառաջիկայ գրափունջին համար: Եւ սակայն պարզ կանաչ տերեւները յաճախ մեծապէս կը նպաստեն վառ բոյրերու յորդ ցուցադրումին եւ կը ցայտեցնեն ներդաշնակութեան գրաւիչ հմայք մը: Այս հաւատքով կը ներփակեմ «Սիւննէն խապրիկ մը» ոտանաւորս, ձօնելով զայն Ձեր արժանատր կողակցին, Կիլիկիոյ Ազնուափայլ ողբերգուհոյն եւ կը խնդրեմ որ անկիւն մը շնորհէք անոր ալ յառաջիկայ «Տարեցոյց»ին մէջ¹⁷⁸:

Խորին յարգանքներուս հետ կը ծրարեմ նաեւ սիրոյ օրհնութեան ողջոյններս եւ կանխապայտ շնորհակալութիւններս, որոնց մատուցումով՝

Մնամ աղօթարար

ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. Ն. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ

ԺԵ. ՍԱՐԳԻՍ ԹԻԻԹԻՒՆՃԵԱՆ¹⁷⁹

[Գահիրէ, 1913]¹⁸⁰

Բարեկամս,

Նամակդ անարդար կշտամբանքով մը կ'սկսիս սակայն ուրախ եմ որ ատով առիթը կը ներկայացնես ինձ, անպատում հրճուանքով մը բացատրուելու յոյժ կարեւոր պարագայի մը մասին, որ ա՛յնքան աղաղակող, ցայտուն՝ այսուհանդերձ՝ բոլորովին աննշմար մնացած, իրողութիւն մը եղած է մեր՝ թրքահայ գրականութեան երէկուան՝ եւ քիչիկ մըն ալ այսօրուան կալուածին մէջ: Թէ ինչո՞ւ ստէպ չեմ գրեր, այսինքն օրն օրին ինչո՞ւ չեմ արտայայտուիր: Հագուագիտ եմ անոնք որ զարմանալի մեքենականութեամբ մը, հեւ ի հեւ գրելով կարողացած ըլլան լաւագոյն ու ապրող գործեր արտադրել, եւ ցաւալի է խոստովանիլ թէ նոյնիսկ մեր մէջ շատեր որոնք կոչուած պիտի ըլլային, իրենց բացարձակ տաղանդով, հարուստ զարգացումով հոյակապ գրականութիւն մը արտաբերել, տեսակ մը չտես, փքուռոյց իրականութեամբ մը մոլորած ու կորսուած են հրապարակագրութեան ու ճառասացութեան թոհուրհին մէջ. ըսէ՛ ինձի, քու քառհագարեայ (ներէ՛ քառակերտական ապիկարութեան) մատենադարանիդ մէջ ի՞նչ ունիս Գր[իգոր] Օտեանէն¹⁸¹, Արփիարէն¹⁸², Չոհրապէն¹⁸³, Կամսարականէն, Բաշալեանէն¹⁸⁴ եւ դեռ ուրիշներէն, որոնց անունները անձանօթ չեն կրնար մնացած ըլլալ քեզի պէս մեր ժամանակակից (1860-) գրականութեան հիւթն ու ծուծը քամողի մը. գրագէտներու այս գեղեցիկ խումբը, շատ բան կարող էր ընել. չ՛ըրին. ինչո՞ւ, որովհետեւ իրենց կորովի, կենսունակ եւ բեղմնատրիչ ոյժերն վատնեցին յումպէտս հրապարակագրութեան, օրն օրին գրելու, տեսակ մը հիւանդագին մտամոլորութեամբ. կարծես այն սկեպտիկներուն պէս որոնց իտէալն է այսօրը, այսօրը միայն, եւ *վաղը* ինչ վրայ ծալլապատիկ նստած՝ կեանքը կը տանին ժպտադէմ ու գոհունակ. անշո՛ւշտ կան մարդիկ որոնք կը կամին ու կը ջանան ապրիլ փառքը, յաղթանակը, արհամարհելով յետ մահու գալիք կեանքը, անմահութիւնը ճշմարիտ ու հզօր, սակայն ես կը հարցնեմ[] այս է՞՞ նպատակը որուն կոչուած են ծառայել մարդիկ ընդհանրապէս, եւ գրագէտներն ի մասնաւորի. ո՛չ, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ. գրագէտը գէթ ինքնասպան ըլլալու չէ, խաթարելով իր կոչումը որ գերազանցօրէն կը ձգտի անմահութեան:

Ո՛ր, քուրմդ ջերմեռանդ Տառին ու Տիպին¹⁸⁵, թօթու՛ր ոտիցդ փոշին, լուա՛ աչքերդ արբերակին ականակիտ ջուրովն ու երկիտաժութեամբ դարձիր դէպ յԱրեւելք. ամէն ազգերու ու ամէն ժամանակներու պաշտելի Արեւելքին: Արարատին անդիի կուշտին տակ Հայ Գրականութեան ասպետները տես, Ռաֆֆի¹⁸⁶, Մունդուկեանց¹⁸⁷, Լէօ¹⁸⁸, Շիրվանզադէ. չորս գրագէտներ, հսկայ մատենադարան մը, Հայ Գրականութիւն մը կերտած են: Ասոնք զուգակշռող ի՞նչ ունինք մենք, ըսէ՛, մի՛ վախճար, տո՛ւր այդ մեծ անունը, միակ թրքահայ գրագէտը, Պարոնեանը...:

«Թրքահայ բեմն եւ իր գործիչները»¹⁸⁹ գործս՝ գիտես արդէն ասարտած է՞¹⁹⁰. հիմա կ'գրադիմ Ադամեանի¹⁹¹ կենսագրութեան պատրաստութեամբ, որ հատոր մը պիտի ըլլայ, պարունակելով մեծ ողբերգակին խաղացանկին ուսումնասիրութիւնը. կենսագրականն ու գեղարուեստական արժէքին վերլուծումը¹⁹². Վենետիկի հրատարակած կենսագրութիւնը Ադամեանի¹⁹³ կմախքն է, առանց միսի ու ջիղի: Ադամեան Հայ ցեղին, ե՛ւ մարդկութեան հանճարներէն մին է, ինչպէս են Նարեկացի¹⁹⁴ եւ Այվազովսկի¹⁹⁵: Իր գործը, իր արժէքը պէտք է որ հռչակուի իր բովանդակ մեծվայելող ճշմարտութեամբ: Ընելիքս տաժանելի սակայն վերին աստիճան սիրելի գործ մըն է: Անկէ վերջ պիտի պատրաստեմ ուսումնասիրութիւն մը թրքահայ թատերագրութեան, մեր աղքատ գրականութեան ամենէն աւելի որբեայրի ճիւղին վրայ¹⁹⁶:

Եւ երեւակայէ՛, բոլոր այս ծրագրեալ աշխատութիւնը ի կատար ածելու համար, ես որ այնքան մտքի հանդարտութեան, սրտի խաղաղութեան պէտք ունիմ, ես կաշկանդուած եմ, ընկճուած իմ մէկ ուրիշ պարտականութեամբ մը, ուրկէ չեմ կրնար եւ չեմ ուզեր խուսափիլ, որովհետեւ ապրիլ կ'ուզեմ աշխատելու համար, իսկ ապրելու աւագ պայմանն ալ մաքուր ճակատ մը ունենալն է: Ո՞վ եմ ես. ո՛չ թէ այն որ Հայ թատրոնը կ'ուսումնասիրէ, իր ազգին փառքերը կը վերապրեցնէ, պարկեշտութիւնը իրեն սկզբունք եւ մարդասիրութիւնը իր կեանքին արեւարան ըրած կը քալէ, ա՛յլ դաւաճանին, ազգադատին, մատնիչին շարունակութիւնը, անոր զաւակը: Հայութիւնը այսպէս կը ճանչնայ զիս, գրեթէ նոյնացած մատնիչին հետ¹⁹⁷. ուր որ երթամ, ուր որ ըլլամ, կ'ըսեն, անոր տղան է, եւ իրաւունք ունին, սակայն ոչ թէ զաւակը հորմով ճանչնալու, այլ հոր արժէքը զակովը դատելու. եթէ ես եմ արդիւնքը ու ան պատճառը, ուրեմն արդիւնքով պէտք է արժեցնել պատճառը. իմ կեանքս անորինն շարունակութիւնն է, ան է որ կ'ապրի ինձմով. ուրեմն թո՛ղ զիս դատեն զայն մահացնելու համար, զայն ապրեցնելու համար:

Սակայն ան մատնիչ չէր. ասիկա պիտի գոռամ օր մը, մատնիչ ըլլալու համար պէտք է մատնութիւններ գոյութիւն ունենան. կա՞յ խղճամիտ Հայ մը որ կարենայ ըսել թէ ինք Թիւթիւնճիէֆի¹⁹⁸ գոհն է. այս հարցումն օր մը Հայ ժողովրդին վզին պիտի կախեմ, եւ պիտի պահանջեմ անոր պատասխանը: Տասնեակ նամակներ գրած եմ հոս հոն, այնպիսի մարդոց, որոնք լիովին կրնան գիտնալ հորս մատնիչ մը եղած ըլլալը կամ չ'ըլլալը¹⁹⁹. ոչ մին պատասխանեց ինձ. ի՛նչ անբարոյականութիւն է ասիկա. ինչո՞ւ չեն ցոյց տար իրենց փաստերն ու ապացոյցները հորս մատնչութեան[,] կամ ինչո՞ւ չեն ըսեր թէ ան անմեղ մըն է, Հայ Տրէյֆիս²⁰⁰ մը[՛] գոհուած անձնական գձուձ ու քինախնդիր հաշիւներու. այս սփինքսային լռութիւնը զարհուրելի է. ո՛չ մէկը կ'ուզէ օգնել ինձի. ե՛ւ ես միմակս պարտիմ մէկու մը *անմեղութիւնը* ապացուցանել. ճշմարտութիւնը հռչակել. հաւատա՛ սակայն որ՝ որքան դիւրին է մարդու մը ճակտին

մութ քսելը, այնքան առաել դժուարին է անմեղ մը պաշտպանելը: Ամբոխը գիտէ միայն մատնիչը. այդ հրէշը չի քննէր այլ կը հետեւցնէ, չի տրամաբանէր սակայն կը հաստատէ, առանց դատելու կը վճռէ, կը դատապարտէ. վա՛յ անոր որ ամբոխին դատապարտութեան կամ պանծացումներուն կ'ենթարկուի: Պէտք է հեռու փախչիլ այդ հրէշէն:

Մանչս շաբաթ առտու ծնաւ. հորս անունը պիտի տամ անոր. քերես ասիկա տեսակ մը խորհրդանշան է անոր անունին սրբուելուն, մաքրուելուն. հայրս պիտի վերածնի այս մանկիկով. ո՛հ, ի՛նչ հրճուանք իմ հայրական պարկեշտութեանս եւ որդիական բարոյականիս:

Չօպանեանի²⁰¹ «Ծաղիկ»ներուն²⁰² մէջ Աղամեանի նուիրուած թիւ մը կա՞յ²⁰³. Պարոնեանի եւ Նարեկացիի թիւերը²⁰⁴ լաւ կը յիշեն, սակայն չեն գիտեր միւսը. եթէ կայ՝ ինծի կ'ընաս խրկել:

«Շիրակ»ի²⁰⁵ պակաս թիւերուն համար Ալեքսանդրիա Միք[այել] Կիրճեանին պիտի գրեն²⁰⁶: Վերջապէս պիտի ջանամ քեզի օգտակար ըլլալ: Վահան Չարդարեանը անցեալ շաբթու Ամերիկա մեկնեցաւ իր Հայկական Սինեմա[յոլ]²⁰⁷: Վեց ամիսէն պիտի դառնայ:

Ալիքսանեանի²⁰⁸ կենսագրականին սկիզբները, երկու տեղ Մեծն Ներսէսի յիշատակումը կայ. խնդրեմ «Մեծն» բառը ջնջէ, որովհետեւ թատերգութեան մէջ Ներսէս է միայն²⁰⁹:

Կինս ու ես յարգանք կը բարեւենք Տիկին Արշակունիին եւ քեզի, իսկ ամէնքս մէկ կը համբուրենք Վահագնը:

Քոյո

Ս. ԹԻԹԻԻՆՆԵԱՆ

ԺՁ. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

[Փարիզ, 1913]²¹⁰

[...] KRİKOR ODIAN

PATRIOTE ARMENIEN 1832-1887²¹¹

Իբր Եղիա Տէմիրճիպաշեանի²¹² դասընկերն²¹³ ու մտերմագոյն բարեկամը, շնորհակալ եմ իր յիշատակը յաւերժացնելու [sic] համար Ձեր ըրած ազնիւ ճիգերէն²¹⁴: Այդ հանճարեղ Հայը ոչ ոքի այնքան ստեղծ գրած է որքան ինձ, իրմէ 43 նամակ ունիմ քովս. եւ ցաւ ի սիրտ ջնջած եմ բազմաթիւ ուրիշ նամակներ որոնք, մտային խանգարումի շրջանին մէջ գրուած, չ'էին կարող պատիւ բերել իր պաշտելի յիշատակին: Կը փափաքիմ հայերէն հատոր մը նուիրել իր անունին²¹⁵, մէջբերելով իր թղթակցութիւնն ալ. սակայն կը զգամ թէ ծերութիւնը կը ծանրանայ ուսերու վրայ եւ աշխատանքի կարողութիւնս կը նուազի, եւ կը վախեն [sic] որ չը կարենամ իրագործել այդ փափաքը, ուրիշ շատ մը փափաքներու պէս, որոնք թափօր պիտի կազմեն դագաղիս ետեւ: Ուստի տրամադիր եմ Ձեզ դրկել նամակները, Ձեր «Տարեցոյց»ին մէջ հրատարակելու համար «Եղիա Տէմիրճիպաշեան առ Մինաս Չերագ» ընդհանուր տիտղոսով եւ առանց վրիպակի²¹⁶: Այդ կը վարանիմ դեռ...

Ուրախ եմ որ Poètes arméniens[ը]²¹⁷ արժանացած է Ձեր հաւանութեան²¹⁸: Նա, ինչպէս տեսաք, L'Arménieի մէջ հրատարակուած թարգմանութիւններս կը պարունակէ, 1890էն սկսեալ: Սակայն, լրագիրս արգիլուած ըլլալով Տաճիկստանի եւ նոյն իսկ Ռուսաստանի մէջ, մեր ազգայինները անտեղեակ մնացած են իրենց համար թափած ճիգերէս: Պ[արոն] Արամ Անտոնեան²¹⁹, իր «Գանձարան բարձրագոյն դասընթացքի»²²⁰ հատորին մէջ (էջ 127), կը յիշա-

տակ է թէ «Չօպանեան ֆրանսերէնի²²¹ եւ Միս Ալիս²²² անկլիերէնի [sic]²²³ քարգմանած են Դուրեանի²²⁴ ոտանաւորներէն մէկ քանին»²²⁵, այլ չը գիտէ թէ Չերազ անոնցմէ տարիներ առաջ քարգմանած ու հրատարակած է Դուրեանի ոտանաւորներուն ոչ թէ մէկ քանին, այլ ամբողջութիւնը, 37 հատ, եւ թէ Ալիս Չերազի քարգմանութիւնները արձակէ ոտանաւոր[ի] վերածած է պարզապէս, ինչպէս կը խոստովանի իր նամակներուն մէջ (Poètes arméniens, էջ VII, VIII, IX)²²⁶:

Յարգալից ողջոյններս Չեր շնորհալի կենակցին, որոյ խանդավառ պատանեկութեան պատկերը, Լօնտօնի մէջ ընդունարուած²²⁷, դեռ անջինջ մնացած է մտքէս ու սրտէս:

Անսպառ կորով եւ ամէն [յ]աջողութիւն մաղթելով Ձեզ, կը մնամ

միշտ Ձերդ

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ

ԺԷ. ՀՐԱՆՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ²²⁸

Պարի, 18 Յուլիս 1914

Միրելի Թեոդիկ,

Խորտակուած սիրտով կը գուժեմ քեզ Լուչինիի²²⁹ մահը²³⁰: Գերեզմանին քարէն աւելի մինակ եմ: Կեանքիս ու յոյսերուս է՛ն գեղեցիկ աստղերէն մին է որ յանկարծ կը մարի: Ա՛հ, բաղդ չ՛ունի՛մ Թեոդիկ: Մեռա՛ւ ան որ պանդուխտի կեանքիս մեծագոյն մխիթարանքն էր, որ այնքան եղբայրօրէն կը բացուէր ինձի ամէն անգամ որ իր սիրտին ուռնակը կը զարնէի ցաւի ու ինքնալքումի օրերուս: Դեռ քանի մը օր առաջ այնքան սրտապնդիչ տողերով կը գրէր ինձի²³¹: Յանկարծական եղաւ իր մահը. երէկ իր գմայլելի պահապան հրեշտակը Տիկին Լուչինի կը գրէր ինձ թէ Ճիան հիւանդ է, ու այսօր կ'ստանամ շանքահարիչ հեռագիրը. «Ճիան մեռաւ. վիշտէն խելագար այրին՝ Ճիւտտիթթա»²³²: Մահուան մանրամասնութիւնները կը պակսին²³³. նամակի կ'սպասեմ. բայց ես գիտե՛մ որ ան մեռաւ իր հանճարին գերագոյն տանջանքէն, ան մեռաւ արուեստի աստուածային բաժակը շրթներուն ուր նեկտարն ու քացախը հերոսական ըմպելին կը յընծայեն ընտրեալներուն. մեռա՛ւ հերոսական մահուամբ, սիրելով կեանքը՝ մահուան համբոյրը տենչալու աստիճան, ճանչնալէ վերջ բոլոր ցաւագին ուրախութիւնները ու բոլոր սուրբ տառապանքը կեանքին ու Արուեստին, մեռա՛ւ փիլիսոփայօրէն, հաւատալով որ Մահը վախճանը չէ՛ կեանքին[,] հաւատալով որ ան՝ կեանքի մէկ վայրկեանն է միայն որ ամբողջ անցեալն ու ապագան կը հաստատէ: Մեռա՛ւ խեղճ բարեկամս ճակատագրապաշտօրէն, յունական այն ճակատագրապաշտութեամբ, խիստ ու պայծառ, որուն մօտեցաւ իր արդիական հոգիովը: Ճակատագրապաշտութիւն որ կը բռնէ իր ընտրեալներուն ձեռքէն ու կ'առաջնորդէ զանոնք մարդկային շրջանակներէն դուրս, անհունին խորհրդաւոր ճամբաներէն: Աշխարհը իրեն համար տօն մը ու գործի վայելք մը եղաւ իրեն համար. ան ճանչցաւ Մէրը, ամբողջ Մէրը ու տալէ եւ ընդունելէ վերջ ինչ որ կրնայ տալ տիեզերական Մէրը, ու բոցեղէն գեղեցկութեամբ հատնելէ վերջ, անձնատուր եղաւ մահուան գերագոյն սիրոյն:

Ամբողջ իտալական մամուլը իրմով կ'զբաղի այսօր միանգամայն ողբալով իր մահը: Երբ խաղաղի մէջս վիշտիս ցաւագին խռովքը, պիտի փորձեմ հակիրճ ուրուագիծ մը պատրաստել Տարեցոյցիդ համար եւ գրական ու մասնաւորապէս հայանպաստ գործունէութեան²³⁴. ամէն պարագայի մէջ

կը խնդրեմ ջերմապէս որ հրատարակես այս տարի քերթուածիս այն քարգանձութիւնը զոր Լուչինի կատարած է, եւ զոր խրկեցի քեզի, քնարերգութեանս մասին ի՞նչ կարծիքովը²³⁵: Շատ թանկագին է ինծի համար այդ, ու կ'ըլլուզեմ որ *այսի*՝ Տարեցոյցիդ մէջ:

Ներփակ կը դրկեմ նաեւ քեզի Էնրիքօ Քարտիլէի²³⁶ վերջին նկարը հրատարակուած իր նոր լոյս ընծայած մէկ հոյակապ հատորին առթիւ զոր յառաջաբանած էր մեր խեղճ եղբայրը Լուչինին²³⁷: Կը խնդրեմ որ հրատարակես զայն իր յօդուածին «Հայկական Մեծ Դատը»ին հետ զոր թարգմանել տուած ես արդէն եւ որուն համար գրեցիր ինձ որ պիտի հրատարակես տարեցոյցիդ մէջ²³⁸: Լուչինիի մահուընէն վերջ Քարտիլէ կը մնայ խալապի բարեկամներէս լաւագոյնը, որ ոչ նուազ սիրով կը սիրէ զիս: Դեռ երէկ կը գրէր ինձ: «Լուչինիի մահուան գուժը խորտակած է զիս. կորուսինք մեր եղբայրներուն է՛ն լաւագոյնը ու Իտալիա իր է՛ն մեծ մտածողներէն մին. մեր կեանքի այս ամենատխտոր վայրկեանին ո՛ւժով գրկուեցէք կուրծքիս, առաւել քան երբեք, միացեալ վիշտին մէջ...»: Բայց ոչինչ, ոչինչ կը մխիթարէ զիս. մէջս բան մը կործանեց Լուչինի իր մահուամբ. բայց իր ձայնը կը յամառի ականջիս որ կ'ըլլուէ կարծես.

“Gemir, pleurer, prier est également lâche,
“Fais énergiquement ta longue et lourde tâche,
“Dans la voie où le Sort a voulu t’appeler,
“Puis, après, comme moi[,] souffre et meurs sans parler”²³⁹

Վշտահար կը համբուրեմ քեզ Թէոդիկս:
Յարգանքներս ազնիւ Տիկին Արշակունիին:

Եղբայրդ
ՀՐԱՆԳ

ԺԸ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ²⁴⁰

Երուսաղէմ, 8/21 Մարտ 1915

Սիրելի Թէոդիկ,

Յունիս 25՝ ին եւ Հոկտեմբեր 16/29՝ ին նամակներ գրեցիր, եւ տարեցոյց ալ դրկեցիր, իսկ ես տակաւին լուռ մնացի: Անձնաջատագութեան պէտք չեմ զգար. վասն զի հարկաւ կը հասկնաս թէ նորութիւն չունէի եւ ժամանակիս տագնապները ու յարաբերութեանց դժուարութիւնները չէին քաջալերեր պարզ քաղաքավարական նամակները: Եթէ այսօր կը գրեմ, նոր բառարանի մը կազմութեան ձեռնարկիդ լուրն է, զոր լրագիրի վրայ կարդացի եւ Մտարոպ վարդապետին²⁴¹ ալ գրեցի:

Բայց անոր չանցած տարեցոյցիդ նկատմամբ պէտք է խօսիմ:

Եթէ մինչեւ այսօր անխոնջ աշխատանքը, երկայնամիտ պրպտումը, մեղուաջան հաւաքումը, բարեկիրթ ճաշակը, հանրագիտակ ուղղութիւնը, քո մեծ արժանիքներն էին, այս անգամ բան մըն ալ կ'աւելցնես անոնց վրայ, աննկուն կամքը, որով կրցար շատ տագնապալի պարագաներու մէջ, շատ ընտիր գործ մը երեսան հանել, դժուարութիւններէ չընկճուիլ եւ արգելքներու յաղթանակել²⁴²: Ապրի՛ս: Իսկ եթէ պարունակութեան մասին ալ վճռական յայտարարութիւն մը կ'ուզես. Հաւնեցայ, շատ հաւնեցայ:

Հետաքրքրական միութեամբ եթէ հանդիպիմ, Նշանեան վարդապետի²⁴³ աջակցութեամբ, կ'աշխատիմ քեզ գոհացնել:

Ինչէ՛ առած լուսանկարներդ երբոր տուն դարձնես, քեզ կ'արտօնեմ Արաքսի²⁴⁴ եւ Սիրարփի քեռորդիներուս դիմել²⁴⁵, որ գտնուած լուսանկարները

առջեղ դնեն, դուրս պլտք ունեցածդ գատես եւ առնես, ցուցակը յանձնելով, որով 1915'ի²⁴⁶ տարեցոյցիդ ալ օժանդակութիւն մը ըրած կ'ըլլամ: Ներկայս տողերս իբր արտօնագիր ներկայացուր:

Եկաւեան կամ Աստուածատուրեան վարդապետի համաբարբառէն²⁴⁷. Նշանեան վարդապետ քեզի պիտի դրկէ, իրեն խօսած եմ, բայց երբ քրթատարական փոխանակութեանց դիւրութիւնները վերահաստատուին²⁴⁸:

Գանք բառարանին, որուն առջի կուգամ գրել:

Տիգրան Չիթունի²⁴⁹ ծանօթ է ինձի, լաւ ընկեր է քեզի, անոր եղբայրն ալ ես ճանչցայ²⁵⁰: Չեռնարկնիդ կը շնորհատրեմ: Մանաւանդ, որ շատ կանուխէն ունեցած եմ այս գաղափարը, եւ ինչ ինչ ձեռնարկներ ալ ըրած եմ. ուրախ եմ որ դուք պիտի իրագործէք. կը մաղթեմ յաջողութիւն եւ արագութիւն, եւ եթէ կ'ընդունիք, քանի մը միտքեր ալ աւելցնեմ:

1. Անունը դնել «Բառարան արդի հայերէն լեզուի»²⁵¹:
2. Դուրս բողոյ շատ մը վերացական գաղափարներու բարդութիւնները:
3. Հին գրաբարէ եկող առարկայական եւ նիւթական իմաստ ունեցող բառերը լաւ ճշդել:
4. Լայն եւ ընդարձակ տեղ տալ գաւառական բառերու, որ կողմէ ալ ըլլան:
5. Աղաւաղ հնչումներէն եւ ձեւերէն ընտրելագոյնները իբր նոր բառ ընդունիլ:
6. Կովկասեան կամ արեւելեան բարբառին մտադրութեամբ հետեւիլ:
7. Օտար լեզուէ եկող ու քաղաքացիական իրաւունք ստացող բառերը չմերժել:
8. Նոր կազմուած բառերը ներս առնել, լաւ կշռադատութենէ ետքը:
9. Հինէն եկող եւ նոր իմաստ առնող բառերը խնամքով լուսաբանել:
10. Նոյնանշանակ բառերը զտել, եւ իւրաքանչիւրին տեսակ եւ աստիճան ցուցնել:

11. Տառական ուղղագրութիւնը լաւ ուսումնասիրել օտար եւ նոր բառերու համար:

12. Գիտական բառերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ ընել:

13. Յաճախ գաղղիներէն եւ տաճկերէն բառերը առընթեր նշանակել, ճշդաբանութեան օգնելու համար:

14. Արհեստներու, արուեստներու, վաճառքներու, մասնագիտական բառերը որչափ հնար է ընդարձակել:

15. Ամենայն խոհեմութեամբ, Ձեր կողմէն ալ բառ յատկացնելու կամ կազմելու իրաւունքը գործածել:

Առ այժմ այսչափ, նորէն կ'անդրադառնամ:

Յիշեցնե՞մ արդեօք վերջին դարու յատուկ անուանց բառարանի համար ժամանակին խօսածներս:

Յատուկ ողջոյններ տիկ[ին] Արշակունիի եւ պ[ա]ր[ոն] Չիթունիի:

Ս. Տեղեաց օրհնութեամբ, եւ Ս. Յարութեան շնորհատրութեամբ

ՍԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԺԹ. ԲԱԲԿԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ²⁵²

ԲԱԲԿԷՆ ԵՊԻՍԿ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

BISHOP P. GULESSERIAN

28 Porter St.

Սիրելի Թեոդիկ,

Այսօր Ձեր հասցեով փոստին յանձնուեցաւ ծրար մը, որ կը պարունակէ չորս օրինակ *Քաջն-Վարդան*, իմ նոր հրատարակած գրքոյկէն²⁵³: Ատոնց[մէ] մէկը Ձեզի է, իբրեւ սիրաբան Տարեգրի եւ տարագրի. տարագրութիւն, որուն սարսափներէն դուք ալ անցաք, եւ փա՛ռք Աստուծոյ, փրկուեցաք...²⁵⁴ շարունակելու համար Ձեր գրական հաճելի աշխատութիւնները: Հետաքրքրութեամբ կարդացի Ձեր քանի մը *Նօթերը*, զորս ամփոփեր էիք թերթի մը մէջ: Միւս երեք օրինակները կը յուսամ թէ սիրով կը յանձնէք Դուրեան Սրբազանի²⁵⁵, Փառէն վարդապետի²⁵⁶, եւ Արշակ Ալպոյաճեանի²⁵⁷, որոնց անունները նշանակուած են արդէն իրաքանչիւրին վրայ:

Քաջն-Վարդան գրուած է որոշ նպատակով եւ ուղղութեամբ *ժողովուրդին համար*, հիմնուելով անշուշտ իմ երկարամեայ բանասիրական, պատմական եւ քննական հետազոտութեանց արդիւնքին վրայ: Եւ այս գրքոյկը իր պարզ ձեւին մէջ առաջին փորձ մըն է *Քաջն-Վարդանի* կենսագրութեան համար: Ամերիկայի հայոց մէջ շատ պէտք կայ Աւարայրի դիցազնին եւ անոր ձեռնարկած մեծագործութեան շուրջ ստոյգ պատմութեան մը²⁵⁸, եւ ուրախ եմ որ հրատարակութիւնը հասաւ իր նպատակին: Կը ցախիմ որ գլուխ մը թերի է այս գրքոյկէն, եւ այդ գլուխը գրելու համար պէտք եղած ատաղձն ու աղբիւրները կը պակսէին Ամերիկայի մէջ: Այդ գլուխը պիտի նուիրուէր Վարդանի յիշատակներուն, այսինքն՝ ո՛րչափ եկեղեցիներ շինուած են անոր անուամբ, ո՛րչափ նշխարներ կան ասդին անդին, իրապէս կամ արանդօրէն, ինչն էր գրուած են իր մասին՝ վերջին տարիներու գրողներէն, եւայլն, եւայլն:

Եթէ դուք Ձեր պրպտումներուն ընթացքին հանդիպիք այդ տեսակ միւթերու՝ մասնաւոր խնամքով նշանակեցէք ինձ համար:

Լսեցի որ նահատակ կղերականաց նուիրեալ հատոր մը պիտի հրատարակէք²⁵⁹: Կ'ըմբռնեմ այսպիսի աշխատութեան մը կարեւորութիւնն ու դժուարութիւնները, բայց վստահ եմ միանգամայն, որ յաջողութեամբ ի գլուխ պիտի հանէք զայն:

Նահատակեալները իրենց պարտականութեան պատնէշներուն վրայ կնքեցին իրենց կեանքը եւ փառաւորեցին իրենց կոչումն ու ասպարէզը:

Խնդիրը սա՛ է հիմայ [sic],- ապրողները ի՞նչ կ'ընեն, եւ ի՞նչ պէտք է ընել նահատակեալներուն տեղը լեցնելու համար:

Կը յուսամ թէ Կ. Պոլսի հայութիւնը, համեմատաբար ոչ-վտանգեալ, լրջօրէն պիտի խորհի Հայաստանեայց Եկեղեցոյ վրայ, ժամանակիս պէտքերուն եւ յոյսերուն համաձայն:

* Ի՞նչ եղան Տէր Ներսէսեանները: Հրաչեային²⁶⁰ քանի մը նամակներ գրեցի եւ չստացայ ո եւ է պատասխան: Անգամ մը գրեցի եւ Օրմանեան Սրբազանի *Ազգապատմի* ուզեցի: Շատ գոհ կ'ըլլամ եթէ դրկել տաք ինձ հրատարակեալ երկու մասերը²⁶¹. փոխարժէքը սիրով կը դրկեմ:

Կ'իմանամ թէ հանգուցեալ Սրբազանը՝ *Ազգապատմի* շարունակեր է յերուսաղէմ եւ հասցուցեր է մինչեւ վերջը Իգմիրլեանի²⁶² պատրիարքութեան²⁶³: - Լուր ունի՞ք թէ որո՞ւն մօտ են իր Ձեռագիրները եւ ի՞նչ եղաւ իր Մատենադարանը:

* Ես բռնի կեցած եմ Ամերիկայի մէջ: Տեսակ տեսակ մահերէ ազատել ետքը՝ ծառայութեան պարտքը աւելի եւս ծանրացած կ'զգամ վրաս²⁶⁴: Հոս պարապ չկեցանք: Շատ աշխատեցանք եւ տքնեցանք... մեր դժբախտ հայրենիքին եւ անոր դատին դոյզն նպաստ մը ընծեռելու համար: Եւ հայրենիքնիս խաղալիք է այսօր մեծ պետութեանց շահակցական մրցմանց: *Տարոս* կը հեծեծէ իր իրաւանց ուրացման հանդէպ: *Արարատ* կը տիրէ պոլշեիկութեան ալեկոծութիւնը²⁶⁵: Յոռետես եմ, բայց ոչ յուսահատ: Պիտի դադրին այս բոլոր ալեկոծութիւնք, եւ մենք հայերս շունչ մը պիտի առնենք... *Էթէ* գիտնանք օգտուիլ «այցելութեան ժամ»էն, եւ մանաւանդ *Էթէ* օգտուելու համար գիտնանք հասկընալ զիրար:

Երկարեցի: Գիշեր է. ճիշդ մէկ ժամ վերջը, կէս գիշերին, հին տարին պիտի վերջանայ: Ամերիկացիք մեծ խրախճանութեամբ պիտի հռչակեն Ամանորը: Ես խանդավառ չեմ այդ խրախճանքին: Տարուան վերջին ժամուն կը կնքեմ ուրեմն առաջին նամակս, ողջունելով Ձեզ, եւ մաղթելով մեր Ազգին իրապէս խաղաղութեան եւ ազատութեան Տարի մը:

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ.

Ի. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱՋ

37, rue Breteuil, Marseille

31/3/21

Ազնի եւ սիրելի բարեկամ,

Շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր պատուական նամակն ու 20 ֆրանքը:

Երէկ գտայ նուազ խստապահանջ լուսանկարիչ մը, որ յանձն առաւ 6 պատկեր տալ 20 ֆրանքի փոխարէն: 4 օրէն պիտի տեսնեմ փորձերը, եւ 20 օրէն պիտի ստանամ ծերութեանս նկարները, որոնք գուցէ վերջիններս ըլլան: Առած օրն իսկ պիտի դրկեմ Ձեզ:

Կ'խոստանամ Մայիսին հասցունել գրելիք յօդուածս, *Պոլսահայ յիշատակներ*²⁶⁶: Գրական էջ մը չպիտի ըլլայ այն, այլ կ'յուսամ թէ հետաքրքրութեամբ կարդացուի Ձեր ընթերցողներէն:

Այս ձմեռ մահը բաւական մօտեցաւ ինձ, այլ կրցայ այս անգամ ալ ճողոպրիլ անոր մանգաղէն, գործադրելով *cure d'air*²⁶⁷, *cure de repos*²⁶⁸, *cure d'alimentation*²⁶⁹: Տիկին Թէոդիկ փորձով պիտի տեսնէ թէ ասոնք են մեր գլխաւոր դեղերը²⁷⁰:

Քաջողջութիւն մաղթելով իրեն եւ Ձեզ, եւ գրական նորանոր յաղթանակներ, կ'մնամ

Միշտ Ձերդ
ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱՋ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սոյն հրապարակումը սկզբնապէս լոյս պիտի տեսնէր Բերիոյ թեմի Առաջնորդարանի *Տաթև Հայագիտական Տարեգիրքի* Բ. հատորին մէջ: Բնականաբար, տարեգիրքին հրատարակութիւնն ալ զոհ դարձած է սուրիական տագնապին, ու երկարօրէն սպասելու է, եթէ եւ երբ խաղաղութիւնը վերահաստատուի, որպէսզի վերականգնի: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բանասէր Միհրան Մինասեանին, որ արժէքատր լրացումներ եւ դիտողութիւններ կատարած էր՝ վերոյիշեալ հրատարակութեան պատրաստութեան ընթացքին:

- ² *Տիպ Ու Տառը* նույնպես վերահրատարակուած է Երեւանի մէջ, 2012ին:
- ³ Հատորը վերահրատարակուած է 1939ին (*Յուշարձան 1915 Ապրիլ 24ի*, Աղեքսանդրիա), 1985ին (երկու անգամ՝ *Յուշարձան 1915 Ապրիլ (11) Քսանչորսի*, Պէյրութ. *Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Կլեմստէյ), 1990ին (*Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Երեւան), 2010ին (*Յուշարձան Նահատակ Մտաւորականութեան*, Թեհրան. *Յուշարձան Ապրիլ 11-ի*, Պոլիս): Թարգմանուած է թրքերէնի (2010) եւ անգլերէնի (2012):
- ⁴ 1921ին լոյս տեսած է միայն առաջին պրակը, իսկ 1966ին՝ Ա. հատորը (երկու տետրակներ): Ամբողջական հրատարակութիւնը՝ Թեոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարիին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, Ս. Վարդան Հրատ., 1985:
- ⁵ Յովհաննէս Աւագեան, «Երկու Տարեցոյցներ», *Կոչնակ Հայաստանի*, 15 Մայիս 1920, էջ 634:
- ⁶ «Թեոդիկ», *Տաքն Կրօնական Տարեցոյց*, Ե. Տարի, 1929, էջ 275:
- ⁷ «Նամակ մը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան, 1916-1920, էջ 269. նաեւ՝ Նիկոլ Աղբալեան, *Նամակներ*, Երեւան, Հայաստան, 2003, էջ 79:
- ⁸ Շահան Շահնուր, *Բաց Տոմարը*, Փարիզ, Տպ. «Յառաջ», 1971, էջ 79-80:
- ⁹ «Կարծես թէ ամէն ծանօթ հայու մօտ թողած պիտի ըլլայ նամակներու դէզեր, գորս կարելի է օր մը հաւաքել, խնամով դասատրել եւ հատորի մը տակ լոյս ընծայել, փոխան իր Տարեցոյցին», գրած է Արտաւազ Վրդ. Սիրսեան անոր մահուան առիթով («Թեոդիկ», էջ 278):
- ¹⁰ Ռեթէս Պէրայէրեան (1870-1915)՝ արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹¹ *Մանգումէի Էֆրեարը* (Պոլիս, 1866-1917) մինչեւ 1896 լոյս տեսած էր իբրեւ հայատառ թրքերէն օրաթերթ, որմէ ետք վերածուած էր գրական-մշակութային հայերէն շաբաթաթերթի:
- ¹² Թերթին հաւաքածուն ձեռքի տակ չունենալով, կարելի չէ եղած պարզել, թէ ո՞ր յօդուածին մասին է խօսքը եւ, ըստ այնմ, երկտողին մօտաւոր թուականը ճշդել: Կ'ենթադրենք, որ 1903-1904ի շուրջ կրնայ գրուած ըլլալ:
- ¹³ Յովհաննէս Գազանճեան (1870-1915)՝ արեւմտահայ բանասէր, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:
- ¹⁴ «Ճանչուոր Դէմքեր» շարքը լոյս տեսած է *Մանգումէի Էֆրեարի* մէջ:
- ¹⁵ Թովմաս Աճեմեան (1867-1917)՝ արեւմտահայ մանկավարժ:
- ¹⁶ Խաչիկ Ուրուրիկեան (1850-1910)՝ արեւմտահայ բանասէր եւ թարգմանիչ:
- ¹⁷ Յովհաննէս Գասարճեան եւ Յովհաննէս Գազանճեան, *Գաղտնիք Եւ Արուեստ Մոզութեան*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արեւելք, 1889:
- ¹⁸ Յովհաննէս Գազանճեան, *Ետրկիտոյ Հայոց Գաւառաբարբառը*, Վիեննա, Տպ. Մխիթարեան, 1899:
- ¹⁹ Պոլսահայ յայտնի վաճառականներ: Անոնցմէ մէկը՝ Մարութ Իբրանոսեան, աւելի ուշ արտօնատէրը եղած է *Առեստուր*՝ «Սահմանադրական Թուրքիոյ ազատ վաճառականութեան, ճարտարարուեստին ու երկրագործութեան վրայ խօսող միակ շաբաթաթերթի» (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1909, էջ 216): *Առեստուրը* սկսած է լոյս տեսնել Հոկտեմբեր 11, 1908ին, խմբագրութեամբ Արտաշէս Գալիաքճեանի եւ Սիմոն Չէօմլէքճեանի, եւ կարճատեւ կեանք ունեցած է (12 թիւ) (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Գ. տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1910, էջ 82):
- ²⁰ 1907-1910ին Գազանճեան հրատարակած է *Նոր Քերականութիւն Արդի Հայերէն Լեզուի* դասագիրքը՝ երեք հատորով, որ այնուհետեւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ ունեցած է: Անոր *Պատմութիւն Հայ Գրականութեան*

- երկհատոր ուսումնասիրությունը լոյս տեսած է յետմահու (Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1970):
- ²¹ Նորընծայ, տոտեալ կալուածին մէջ մուտք գործած անձ (Ֆրանսերէն):
- ²² Գաղտնագիտութիւն (Ֆրանսերէն):
- ²³ Տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, *Մագնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւն*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1909:
- ²⁴ Հրանդ Մամուրեան (1870-1935)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր ու խմբագիր, Մատթէոս Մամուրեանի որդին:
- ²⁵ *Արեւելեան Մամուլ*՝ ազգային-քաղաքական ամսաթերթ, կիսամսեայ ու շաբաթաթերթ (Զմիւռնիա, 1871-1909), ապա՝ օրաթերթ (1919-1922):
- ²⁶ Առաջին վեց մասերը լոյս տեսած են պարբերական հրապարակումներով. (Յովհաննէս Գազանճեան, «Ետդիպացի Հայ Կիւնը», *Արեւելեան Մամուլ*, 16 Օգոստոս 1903, էջ 783-787 - 17 Մարտ 1904, էջ 297-301):
- ²⁷ Ուսումնասիրութեան եզրափակիչ հատուածին համար (ԺԲ. գլուխ), տե՛ս՝ Յովհաննէս Գազանճեան, «Ետդիպացի...», *Արեւելեան Մամուլ*, 29 Սեպտեմբեր 1904, էջ 969-973:
- ²⁸ Միրողներ (Ֆրանս.):
- ²⁹ Կարապետ Թումայեան (1852-1939), արեւմտահայ մանկավարժ ու հրապարակագիր:
- ³⁰ Բովանդակութեան ցանկ, վերլուծական ցանկ (լատիներէն, անգլերէն):
- ³¹ Թէոդիկ այս թելադրանքը երբեք նկատի առած չէ:
- ³² Յղում, տեղեկատուութիւն (Ֆրանսերէն):
- ³³ Գնահատական բաժինը հետեւեալ խտացումով ու խմբագրումով լոյս տեսած է. «Ազնի բարեկամ.- Ձեր 3 տարուան Տարեցոյցները շատ գնահատած եմ: Լաւ կ'ընէք index մըն ալ կցելով գործոյն վերջը: Ատով՝ տարեցոյցնիդ ասուպի պէս անհետող հանգամանքէն մնայուն օգտակարութեան շարքին պիտի անցնի: Գալով գործին ներքին արժէքին, ամէն գնահատութենէ վեր կը գտնեմ գայն: Նիւթերու զանազանութիւնը ճշմարիտ Համայնագիտարան մը հանդիսացուցեր է զայն, որ գիտնականին իսկ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ: Չի մոռնամ շնորհատրելու զՁեզ գործին արտաքին տեսքին ու ճաշակին համար ալ: Նիւթերուն զետեղումը, համաչափ կարգաւորումը պակաս բան չի թողցներ, որով գործը երվներանգ ծաղիկներով զարդարուն փունջի մը նմանած է: Կատարեալ յաջողութիւն կը մաղթեմ Ձեր օգտաշատ ձեռնարկին եւ Ձեզի՝ կար եւ կարողութիւն» («Ընթերցողներս թող խօսին», *Ամէնուն տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 10):
- ³⁴ Կ. Թումանեան, «Խոհեմութեան ճամբան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 152-4:
- ³⁵ Լուսանկարն ու կենսագրականը տե՛ս՝ «Ինքնակենսագրութիւն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 151-152:
- ³⁶ Արշակուհի (Ճիզվէճեան) Թէոդիկ (1875-1922)՝ մանկավարժ: Թէոդիկի հետ հիմնած է *Ամէնուն Տարեցոյցը*:
- ³⁷ Հ. Սկրաիչ Վրդ. Պոտուրեան (1881-1959)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր:
- ³⁸ Յովհաննէս Թոլայեան (1854-1936)՝ պոլսահայ խմբագիր ու դերասան, հայրը՝ Երուանդ Թոլայեանի:
- ³⁹ Երուանդ Թոլայեան (1883-1937)՝ պոլսահայ դերասան ու խմբագիր:
- ⁴⁰ Արսէն Վրդ. Ղազիկեան (1870-1932)՝ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ, բանասէր ու թարգմանիչ:
- ⁴¹ Չորրորդ պարտիզակցին, ամենայն հաւանականութեամբ, Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ ու բանասէր Հ. Վարդան Հացունին էր (1870-1944):
- ⁴² Այս պարբերութիւնը հրատարակուած է հետեւեալ կերպով. «Ձեր գիրքը յիշատակարան մ'է եւ ամենագեղեցիկ տապանաքարը դրուած թրքահայ մեռած

- գրականության հողակոյտին վրայ: Պոլիսը գրական լուրջ հանդես մը չունի. Չեր գործը միանգամայն գրական հանդես մ'է՝ տարին անգամ մը հրատարակուող» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1911, էջ 2):
- ⁴³ Արշակունի Թեոդիկ. «Կեավոր Քեօյի մանկիկը». *Գեղունի*, 1909, էջ 29-30. Հմտ.՝ Նոյն, *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիա*, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 110-116:
- ⁴⁴ Արշակունի Թեոդիկ 1909ի վերջաւորութեան Ազգային Հայուհեաց Ընկերութեան կողմէ դրկուած էր Կիլիկիա:
- ⁴⁵ *Գեղունի* Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան կողմէ պարբերաբար տպուած քաջառիկ հրատարակութիւն, ընտիր նկարագրողումով եւ յօդուածներով: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1903ին, վերջինը՝ 1950ին:
- ⁴⁶ *Գեղունի – Illustration Arménienne*. No. 6, Venise S. Lazare, 1909, Pour les Orphelins Arméniens de Cilicie, 84 էջ:
- ⁴⁷ Է. ֆոն Ատլ. Պալլեսթրէմ, Քամիլլ Ֆլամարիոն, Ժիլ Պուա, Սոֆիա Փութովեցքա, Էմիլիօ Տեգա եւ ուրիշներ:
- ⁴⁸ Ինկա Քոլլին-Նալբանդեան (1879-1929)՝ դանիացի գրագիտուի: Նամակը գրուած է հայերէն:
- ⁴⁹ Նամակը թուագրած ենք ըստ բովանդակութեան:
- ⁵⁰ Ինկա Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան, 1909-1913ին Կեղոնական վարժարանի տնօրէնն էր (Նուրիան Ուզունեան (խմբ.), *Յուշամատեն Ազգ. Կեղոնական Վարժարանի*, Մոնրէալ, 1986, էջ 44-52):
- ⁵¹ Դանիական օրաթերթ: Լոյս կը տեսնէ 1884էն ի վեր:
- ⁵² Յակոբ Պապիկեան (1856-1909)՝ Օսմանեան Խորհրդարանի երեսփոխան Իթքիհատ Վէ Թերաքթէ Կուսակցութեան կողմէ, Ռոտոսթոյի ներկայացուցիչ: 1909ին գործուողում էր Ատանա՝ հայկական շարդերուն մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու նպատակով, որ մնացած է անտիպ մինչեւ 1913 եւ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած է վեց տարի ետք (*Ատանայի Եղեռնը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի*, թարգմ. Յակոբ Սարգիսեանի, Կ. Պոլիս, Հրատ. «Կիլիկիա» Գրատան, 1919): Ջարդին մէջ Իթքիհատի պատասխանատուութեան մասին իր քաջայայտումներէն անմիջապէս ետք մահացած էր, ըստ երեւոյթին՝ թրքական կառավարութեան դաւի մը հետեւանքով: Ի. Նալբանդեանի յօդուածը թարգմանաբար լոյս տեսած է նաեւ *Ազատամարտի* մէջ (Հ. Թովմաս Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ Օտարուիներ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 232):
- ⁵³ Այս եւ յաջորդ բոլոր հրատարակութիւնները լոյս տեսած են Քոփենհակի մէջ, դանիերէն: *Փոլիթիքէն* օրաթերթը լոյս կը տեսնէ 1883էն ի վեր:
- ⁵⁴ Օրաթերթ (1869էն մինչեւ այսօր):
- ⁵⁵ Շաբաթաթերթ (1859-1924):
- ⁵⁶ Հանդէս: Լոյս կը տեսնէ 1877էն ի վեր:
- ⁵⁷ Հանդէս (1898-1906):
- ⁵⁸ Հանդէս (1906-1952)՝ *Dansk Tidsskrift*ի շարունակութիւնը:
- ⁵⁹ Գիշող անունը՝ *Damernes Noterings-Calendar*, տարեցոյց (1869-1973):
- ⁶⁰ Մինաս Չերազ (1852-1929)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր, արձակագիր ու քաղաքական գործիչ:
- ⁶¹ *L'Arménie* ֆրանսերէն պարբերաթերթը Չերազի խմբագրութեամբ լոյս տեսած է Լոնտոնի (1889-1898) եւ Փարիզի (1898-1906) մէջ:
- ⁶² *Ռազմիկ* (Ֆիլիպէ, 1905-1909)՝ քաղաքական ու գրական եռօրեայ:
- ⁶³ *Գիտութիւն* (Լոզան, 1904-1905, Փարիզ, 1908-1909)՝ գիտական պարբերաթերթ, գոր խմբագրած է Ի. Նալբանդեանի ամուսինը՝ Մարտիրոս Նալբանդեան:
- ⁶⁴ *Ազատամարտ* (Պոլիս, 1909-1915)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:

- ⁶⁵ Inga Nalbantian, *Bølgesang*, Kobenhavn, 1905: Տե՛ս Ինկա Մ. Նալբանդեան, «Ծանր Է Օրուան Բեռը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 160, որ թարգմանում է այս հատորէն (թուագրում՝ «Պէպէք, Յուլիս 1910»):
- ⁶⁶ Ռափայէլ Պատկանեանի (1830-1892) «Մայր Արաքսի Ափերով» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁷ Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) «Ազատութիւն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁸ Սկրտիչ Պէշիկթաշլեանի (1828-1868) «Գարուն» բանաստեղծութեան առաջին բառերը:
- ⁶⁹ Արշակ Չօպանեանի (1872-1954) համանուն բանաստեղծութիւնը:
- ⁷⁰ Այս թարգմանութիւնները կը կազմեն գիրքին հինգերորդ բաժինը ու կատարում են Մարտիրոս Նալբանդեանի օգնութեամբ (Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ», էջ 232. Արծուի Բախչինեան, *Հայաստան-Սկանդինաւիա*, Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2003, էջ 209-210):
- ⁷¹ Մարտիրոս Նալբանդեան (1872-1916)՝ քիմիագէտ ու մանկավարժ (Մարտիրոս Նալբանդեան, «Գիտական Այժմութիւններ», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 312-317): Կենսագրական ակնարկին մէջ (էջ 312) յիշուած է իր ամուսնութիւնը:
- ⁷² Տողը ատեցում է Թէոդիկի կողմէ, որ այս մամակին հիմամբ Ինկա Նալբանդեանի մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ տուած է (Կէտիկեան, «Հայերէնագէտ», էջ 233):
- ⁷³ Խաչատուր Գռուզեան (1866-1941), եկեղեցական գործիչ եւ ուսուցիչ: 1889ին յարած էր Աւետարանական Եկեղեցոյ, որուն ծոցին մէջ կը շարունակէր գործել մամակը գրելու պահուն: Աւելի ուշ, վերադարձած է Հայց. Առաքելական Եկեղեցիին որպէս քահանայ:
- ⁷⁴ Այս նախադասութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «... Արդիւնք չարաչար աշխատութեան, լեցում՝ բազմակողմանի, օգտաշատ եւ հետաքրքրաշարժ նիւթերով ու պատկերներով» («Ընթերցողներն Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 3):
- ⁷⁵ Լուսանկարը եւ կենսագրական գիծերը տե՛ս Խաչատուր Գռուզեան, «Քրիստոս Յարեալ Ի Մեռելոց», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 207:
- ⁷⁶ Ըստ կենսագրական տեղեկութեան, Կիլիկիոյ աղէտէն ետք, Օգոստոս 1909ին Գռուզեան հրաւիրուած էր որպէս տեսուչ Կիլիկիոյ եւ Հալէպի կուսակալութեանց մէջ բացուելիք որբանոցներուն (անդ):
- ⁷⁷ Վիքթորիա Աղանուր (1855-1910)՝ իտալագիր հայագոյի բանաստեղծուհի: Հ. Արսէն Ղազիկեան եղած է անոր գործերուն մնայուն թարգմանիչը, նաեւ՝ յետմահու:
- ⁷⁸ Տիկին (Ֆրանս.):
- ⁷⁹ Այս բառը սխալ է թարգմանութեան մէջ: Իտալերէն բնագրին *editori* բառը կը նշանակէ «ժրատարակիչներ»:
- ⁸⁰ Վիքթորիա Աղանուր, «Հայկական Չատիկը», թարգմ. Հ. Արսէն Ղազիկեան, *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 84-85:
- ⁸¹ «Իմ արդիւնքը ձերն է» բառերը ատեցում են Հ. Ղազիկեանի կողմէ:
- ⁸² Յակոբ Պարոնեան (1843-1891)՝ արեւմտահայ երգիծաբան:
- ⁸³ Յակոբ Պարոնեան, *Մեծասպասի Մոյրագկաններ*, Կ. Պոլիս, Տպ. Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան, 1887 (առանձին պրակներով լոյս տեսած էր 1880ին):
- ⁸⁴ Փակագիծի մէջ պարբերութիւնը Հ. Ղազիկեանի յաւելումն է:
- ⁸⁵ Այս պարբերութիւնը լոյս տեսած է հետեւեալ ձեւով. «Հազար շնորհակալութիւն ինձ դրկում տարեցոյցներուն համար որ շատ ճաշակատու գտայ: Պիտի չմոռնամ Ձեր ազնիւ փափաքը կատարել. շատ գոհ եմ որ «Հայկական Չատիկ»-ս հաւնուեր է, [արդիւնքը Հ. Ղազիկեանինն է], եւ տեսանողի մը մարգարէութիւնը կարծուեր է: Եթէ ներշնչումը գայ՝ քովս ի վեր կայնի, պիտի մտածեմ գրել ուրիշ քերթում մը: Բայց «պէտք չէ Մուսային ետեւէն վազել» կ'ըսէր ինձ վարպետս, այլ սպասել որ գայ

- ինքնին ընծայելու մեզ իր պարզեցումները» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյց», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 2):
- ⁸⁶ Վիքթորիա Ադամուր՝ քաղցկեղէ հիւանդ, մահացած է Ապրիլ 9, 1910ին: 1911ի տարեցոյցին մէջ լոյս տեսած է «երիտասարդութեանը գրած քերթուած [մը] գոր Ադամուր չէ առած իր հատորներուն մէջ» Հ. Ղազիկեանի թարգմանութեամբ, հանդերձ լուսանկարով (Վիքթորիա Ադամուր, «Երբ Գերեզման Տանի Զիս...», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 29-31):
- ⁸⁷ Կ'ակնարկէ Արշակունիի Թեոդիկին:
- ⁸⁸ Կ'ակնարկէ իր հատորին հրատարակութեան՝ *Հայկական Նոր Մատենագրութիւն Եւ Հանրագիտարան Հայ Կեանքի*, Ա. Հտր., Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1909: Բ. հատորը լոյս տեսած է 1912ին, իսկ շարքը մնացած է անաւարտ՝ նիւթերուն կորուստին պատճառով Մեծ Եղեռնի օրերուն:
- ⁸⁹ Լապճինճի որդի (թրքերէն): Թեոդիկի մականունը Լապճինճեան էր:
- ⁹⁰ Թեոդիկի որդին՝ Վահագն Թեոդիկ (1903-1960ականներ):
- ⁹¹ Հեթանոսական «Վահագնի երգը»ի յայտնի տողին («ընդ եղեգան փող բոց ելաներ») հիմամբ բառախաղ:
- ⁹² Սուրէն Պարթեւեան (1875-1921)՝ արձակագիր եւ հանրային գործիչ:
- ⁹³ Հրանդ Մամուրեան Պարթեւեանի խմբագրած *Զմիւռնիոյ Դաշինք* թերթի (1909-1919) արտօնատէրն էր:
- ⁹⁴ Պարտաւորեցնող (ֆրանսերէն):
- ⁹⁵ Սուրէն Պարթեւեան, *Կիլիկեան Արիւստրոսը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Նշան Պապիկեանի, 1909: Իր կենսագրական նոթերուն մէջ, Թեոդիկ գրած է. «Կիլիկեան կոտորածին անմիջապէս յետոյ ուղեւորած՝ Ատանա, ուրկէ թերթերու դրկած իր յուզիչ յօդուածներն ամբողջ ամփոփելով, հրատարակած է *Կիլիկեան Արիւստրոսը*, ու Ջարդին ահեղ ու սրտակեղեք մանրամասունքը պատկերելով վարպետ գրչով մը: - Տաղանդաւոր ու բեղուն արձակագիր, թրքահայոց Ա. Ահարոնեանն - առանց չափազանցութեան» (*Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, 1911, էջ 280):
- ⁹⁶ Պարթեւեանի հատորին հրատարակիչը Նշան Պապիկեան գրատունն էր:
- ⁹⁷ Սուրէն Պարթեւեան, *Քայքայում*, Զմիւռնիա, Տպ. Մամուրեան, 1910:
- ⁹⁸ Պարթեւեանէն որեւէ գրութիւն լոյս տեսած չէ 1911ի տարեցոյցին մէջ:
- ⁹⁹ Գերագանցօրէն (ֆրանսերէն):
- ¹⁰⁰ Կ'ակնարկէ հոչակատր դերասանուհի Սիրանոյշին (Մերովպէ Գանթարճեան, 1857-1932):
- ¹⁰¹ Սթելլա Նիքոսիաս (1880ականներ-?), Սիրանոյշի դուստրը, ծնունդ՝ 1883-1889ի ամուսնական կապին յոյն երաժիշտ Քարլօ Նիքոսիասի հետ, որ լքած է զայն: Ան մկրտուած է Աստղիկ անունով, ի յիշատակ վաղամեռիկ մօրաքրոջ՝ դերասանուհի Աստղիկին: 1922ին ան Պոլիս կ'ապրէր, ամուսնացած էր եւ զաւակներ ունէր (Ռուբէն Զարեան, *Սիրանոյշ, 1857-1932*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 56, 271-272. նաեւ՝ Նշան Պէշիկթաշլեան, *Թատերական Դէմքեր*, Գեորգ Մելիտինեցի Գրական Մրցանակ թիւ 4, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1969, էջ 786):
- ¹⁰² Կ'ակնարկէ Ա. Թեոդիկի *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիայի*ին:
- ¹⁰³ Տիգրան Կամսարական (1866-1940)՝ արեւմտահայ արձակագիր:
- ¹⁰⁴ Երուանդ Գ. Աղաթօն (1860-1935)՝ հանրային գործիչ, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն մէկը:
- ¹⁰⁵ Կ'ակնարկէ «թրքահայ անդրանիկ գրագիտուհի» Ելպիս Կեսարացեանին (1830-1913), որ Կամսարականի հետ Աղեքսանդրիա կ'ապրէր (Ելպիս Կեսարացեան, «Մտածումներ», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 128-130):
- ¹⁰⁶ «Կեսարացեան, Օր. Ելպիս [sic]», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 267-268:

- ¹⁰⁷ Ալեքսանդր Շիրվանզադէ (1858-1935)՝ արեւելահայ վիպասան ու թատերագիր:
- ¹⁰⁸ *Անահիտ* (Փարիզ, 1898-1911, 1929-1940, 1946-1949)՝ գրական-մշակութային հանդէս:
- ¹⁰⁹ Արշակ Չօպանեան, «Դէմքեր. Շիրվանզադէ», *Անահիտ*, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1909, էջ 146 (Շիրվանզադէի 1897ի լուսանկար):
- ¹¹⁰ *Հայրենիք* (Պոլիս, 1878-1896, 1909-1910)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹¹¹ Յիշեալ կենսագրական ակնարկը չկրցանք գտնել *Հայրենիքի* Հոկտեմբեր 1909-Ապրիլ 1910 թիւերուն մէջ: Շիրվանզադէի կենսագրութիւնն ու նկարը տես *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278:
- ¹¹² Վահան Թէքէեան (1878-1945)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ եւ հանրային գործիչ:
- ¹¹³ Պարբերութիւն (ֆրանսերէն):
- ¹¹⁴ Շիրվանզադէ, *Լուս*, Պարու, Տպ. Արօր, 1898:
- ¹¹⁵ Գինարբույք (ֆրանսերէն):
- ¹¹⁶ Թերեւս կ'ակնարկէ 1903ին Թիֆլիս լոյս տեսած Շիրվանզադէի *Երկերի Տողովածուի* առաջին երեք հատորներուն (չորրորդ հատորը լոյս տեսած է 1912ին):
- ¹¹⁷ Շիրվանզադէ, «Կործանուածը», *Անահիտ*, Յունիս-Յուլիս 1909, էջ 56-69. Օգոստոս-Սեպտեմբեր, էջ 97-107. Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 172-186: Առանձին հրատարակութիւն՝ Շիրվանզադէ, *Կործանուածը*, Թիֆլիս, Տպ. Նուարդ Աղանեանի, 1914:
- ¹¹⁸ «Կործանուածը» Դեկտեմբեր 24, 1909/6 Յունուար 1910ին Պոլիս ներկայացուած էր քաղաքը այցելած «Արեւեան-Արմէնեան» թատերախումբին կողմէ (տես Վահան Թէքէեան, «Առաջին Ներկայացում», *Հայրենիք*, 26 Դեկտեմբեր 1909/8 Յունուար 1910): Այս նամակէն օր մը առաջ, Կամսարական խիստ դրական կերպով անդրադարձած էր թատերախաղին Չմիւռնիոյ *Դաշինք* օրաթերթին մէջ (Դաւիթ Պետրոսեան, *Գրական Բանավեճերը 20-րդ Դարասկզբի Հայ Մամուլում*, Երեւան, Երեւանի Համալս. Հրատ., 2007, էջ 111):
- ¹¹⁹ *Le Figaro*՝ ֆրանսական օրաթերթ (1856էն ի վեր, հիմնուած իբրեւ շաբաթաթերթ 1826ին):
- ¹²⁰ Թեոդիկ սխալ հասկցած է Կամսարականի այս նախադասութիւնը եւ հետեւեալ թիւրիմացութիւնը թոյլ տուած է Շիրվանզադէի կենսագրութեան մէջ. «(...) ներկայիս մէջ կը վայելէ միջազգային համբաւ մը, իր աշխատասիրութիւններէն 8 հատը թարգմանուած ըլլալով ռուսերէնի, եւ մին՝ ֆրանսերէնի. *Իսկ իր թատերախաղերէն գլխաւոր տեսարաններ արտասույուած են “Ֆիկառո”ի մէջ*» (*Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 278. ընդգծումը մերն է):
- ¹²¹ Շիրվանզադէն որեւէ արտասույու կատարուած չէ տարեցոյցի 1911ի հատորին մէջ:
- ¹²² Նկատի ունի ֆրանսերէնի թարգմանուած *Արտիստը* (Chirvanzadé, *L'artiste*, traduit par Serge d'Herminy, Paris, Serge d'Herminy, 1909) եւ *Չար ոգին* (Chirvanzadé, *La possédée*, traduit par Archag Tchobanian, Paris, E. Leroux, 1910):
- ¹²³ Փիէր Լոթի (Pierre Loti, 1850-1923)՝ ֆրանսացի վիպագիր: Ծանօթ եղած է իր թրքասիրութեամբ:
- ¹²⁴ Ալպէր Վանտալ (Albert Vandal, 1853-1910)՝ ֆրանսացի պատմաբան:
- ¹²⁵ Ակադեմականներ (ֆրանսերէն): Լոթի Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ ընտրուած էր 1892ին, իսկ Վանտալ՝ 1897ին:
- ¹²⁶ Անաթոլ Լըրուա Պոլիէօ (Anatole Leroy-Beaulieu, 1842-1912)՝ ֆրանսացի պատմաբան, որ զբաղած է Արեւելեան հարցի պատմութեամբ ու նաեւ հայնական գանազան ելոյթներ ունեցած է:
- ¹²⁷ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի գրավաճառ ու բանասէր Վահան Չարդարեանին (1872-1945):
- ¹²⁸ Շիրվանզադէ, *Արամբին*, Թիֆլիս, Տպ. Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի, 1888:

- ¹²⁹ Յիշողութեան վրէպ մը կայ. քանի որ *Արամբին* վեպը լոյս տեսած է Թիֆլիսի *Արծազանգ* շաբաթաթերթին մէջ 1888ին («Շիրվանզադէ», *Հայկական Համաշուշ Հանրագիտարան*, Հտր. 4, Երեւան, 2003, էջ 80), իսկ նոյն տարին՝ առանձին գիրքով:
- ¹³⁰ *Արեւելք* (Պոլիս, 1884-1912)՝ քաղաքական ու գրական օրաթերթ:
- ¹³¹ Վահան Թորոքեանց (1889-1938)՝ ծագումով արեւմտահայ, ապա՝ խորհրդահայ գրագէտ:
- ¹³² Տան կոտք (եբր. teraph(im)). բառը փոխառուած է Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մէջ):
- ¹³³ Այս պարբերութենէն հրատարակուած է հետեւեալ քաղուածքը.- «Արուեստի աւարտած գործ մը, եւ միակը մեր մէջ՝ ճաշակի տեսակետով: Տարեցոյցի տիրական աստուածն էք դուք, մանաւանդ որ թերափ մը ունիք այս կարգի գործեր յաջողցնելու մէջ» («Ընթերցողներս»., *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 4):
- ¹³⁴ *Արծիւ*՝ ամերիկահայ գրական (1905-1906), ազգային-քաղաքական (1908-1909) կիսաշաբաթաթերթ:
- ¹³⁵ Արշակ Տէր Մահտեսեան (1880-1950)՝ ամերիկահայ հրապարակագիր:
- ¹³⁶ Տէր Մահտեսեան իր ուսումը ստացած է Նիւ Եորք եւ Ելյի համալսարանները:
- ¹³⁷ *Armenia*՝ ամերիկահայ անգլիատառ առաջին պարբերաթերթը, լոյս տեսած է 1904-1907, 1910-1913, 1914-1915ին: *New Armenia* անունով վերահրատարակուած է իբրեւ կիսամսեայ (1915-1917) եւ ապա դարձած է ամսագիր (1917-1929):
- ¹³⁸ *Armenia*ի մէջ 1912ին շնորհակալութեամբ յիշուած են բազմաթիւ անձեր, որոնց շարքին Վահան Թորոքեանց, “for their effective work in behalf of ‘Armenia’” («յանուն *Արմենիայի* իրենց կատարած արդիւնաւետ աշխատանքին համար») (“To Our Subscribers”, *Armenia*, July 1912, p. 359): Ընդհանրապէս ենք բանասէր Յակոբ Կիլիկեանին (Լոս Անճելէս), որ մեր խնդրանքով գտած է այս տեղեկութիւնը:
- ¹³⁹ Արշակ Տ. Մահտեսեան, «Յարութիւն», *Ամենուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 105-106 (բանաստեղծութիւն եւ լուսանկար): Կենսագրութիւնը տես «Տէր Մահտեսեան, Արշակ», *անդ.* էջ 288-289:
- ¹⁴⁰ Թորոքեանց այս կեղծանունը գործածած է 1909-1913ին (հմմտ. Բախտիար Յովակիմեան, *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, էջ 301), ինչպէս նաեւ 1914ին (տես Մշակ, «Աստուածածին», *Հայուն Տարեցոյցը*, *Չորրորդ Տարի*, Կ. Պոլիս, Հրատ. Պ. Պալենց Գրատան, 1914, էջ 101-102. բանաստեղծութիւնը գրուած է «Պոսթըն», եւ ունի «Մշակ (Վահան Թորոքեանց)» վերտառութեամբ հեղինակին լուսանկարը):
- ¹⁴¹ *Armenia* պարբերականի հասցէն:
- ¹⁴² Մեսրոպ Նուպարեան (1842-1929)՝ արեւմտահայ գրագէտ եւ թարգմանիչ:
- ¹⁴³ *Ֆատար. Թատրերգութիւն Կէօթի*. թարգմանութեամբ Մեսրոպ Նուպարեանի, Չմիւռնիա, Տպ. Քէշիշեան, 1909:
- ¹⁴⁴ Երոհան Կէօթի (1749-1832)՝ գերմանացի բանաստեղծ:
- ¹⁴⁵ *Մէտօրա* (Չմիւռնիա, 1880-1881)՝ կիսամսեայ ազգային եւ գրական հանդէս:
- ¹⁴⁶ Էմիլ Պէրդրան, *Նուպար Փաշա 1825-1899. Նիշք եւ Տպատրութիւնք*, թարգմանութիւն Մեսրոպ Նուպարեանի, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1910:
- ¹⁴⁷ *Ֆատար*ի տպագրիչները:
- ¹⁴⁸ Պօղոս Պալենց (1862-1944), Պոլսոյ համանուն գրատան տէր եւ տնօրէնը:
- ¹⁴⁹ Միքայէլ Ս. Կիւրճեան (1879-1965)՝ արեւմտահայ արձակագիր:
- ¹⁵⁰ Գումար (ֆրանսերէն):
- ¹⁵¹ Միւրայն (թրքերէն):
- ¹⁵² Կ'ակնարկէ 1909ի հատորին էջ 230ը գրաւոր երկու լուսանկարներուն՝ «Գիւցագունք Օսմ[անեան] Ազատութեան ՆԻԱԶԻ ԵՒ ԷՆՎԷՐ ՊԷՅԵՐԸ» վերտառութեամբ:

Յուլիս 1908ին անոնք գլխաւորաձ էին Մակեդոնիոյ զօրքերուն ապստամբութիւնն ու դէպի Պոլիս արշաւելու սպառնալիքը, որ աւարտաձ էր Օսմանեան Մահմանադրութեան վերահաստատումով ու գրեթէ անմիջապէս՝ Ապտիլ Համիտ Բ.ի գահընկէցութեամբ: Նիսի պէյ սպաննուաձ էր Երիտասարդ Թորքերու յարթանակէն քիչ ետք: 1909ին քրքական նորահաստատ կառավարութիւնը կ'իրագործէր Ատանայի ջարդը, զոր նկատի ունի Կիւրճեան իր խօսուն դատումին մէջ:

¹⁵³ Թանձրամիտ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁴ Սրիկայ (Ֆրանսերէն):

¹⁵⁵ Պոլսահայ վաստակաւոր մանկավարժ Միիրան Ասքանազ (1854-1904), հեղինակ՝ *Գրագիտութիւն* եռահատոր դասագիրքին (1884), 1896ին Աղեքսանդրիա տարագրուաձ ու հոն մահացաձ էր: Անտիպ ձգաձ էր 20 տարուան աշխատանքի արդիւնք *Հոմանիչներու Բառարան* մը:

¹⁵⁶ Հոկտեմբեր 7/20, 1910 թուակիր նամակով, Սուրէն Պարթեւեան Թեոդիկին գրաձ է Տիկ. Ասքանազի՝ հանգուցեալ ամուսինին կենսագրութիւնը ձեռք ձգելու ճիգերուն մասին. «Ըսաւ, որ Եգիպտոս գրեր է Կիւրճեանին, Մկրտիչեանին, եւ անոնցմէ պատասխանի մը կը սպասէ, ինչպէս նաեւ կը սպասէ որ դրկեն կարգ մը կարետոր յօրուաձներ, որոնք Եգիպտահայ թերթերու մէջ հրատարակուցան Ասքանազի մահուան առթիւ» (Սուրէն Պարթեւեան, «Միիրան Ասքանազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 167):

¹⁵⁷ *Ազատ Բեմ* (Աղեքսանդրիա, 1903-1905, Գահիրէ, 1906-1907)՝ եգիպտահայ պարբերաթերթ:

¹⁵⁸ Միքայէլ Կիւրճեան, «Միիրան Ասքանազ», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁵⁹ «Տ. Միիրան Ասքանազի Մահը Եւ Յուղարկաւորութիւնը», *Ազատ Բեմ*, 24 Դեկտեմբեր 1904:

¹⁶⁰ *Փեքակ* (Աղեքսանդրիա, 1903)՝ եգիպտահայ պարբերաթերթ:

¹⁶¹ Մ. Ասքանազ *Փեքակ*ին աշխատակցաձ է Մեղրաձաձ ձաձկանուելով («Ասքանազ, Միիրան», էջ 245):

¹⁶² Տե՛ս Միիրան Ասքանազ, «Հարեանցիկ Նօթեր», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 157-159:

¹⁶³ Ժողովրդական (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁴ *Պարտեզ* (Աղեքսանդրիա, 1903-1904)՝ մանկավարժական հանդէս:

¹⁶⁵ «(...) [Ե]լ ըստ այնմ հալաձուեցաւ, դատափետուեցաւ, տուները, սրճարանները եւ լրագրաց մէջ՝ իր պաշտօնին ցանկացող վայրահաջ խմբագիրներէ, անարժան դատուեցաւ, անարժան, Պօղոսեան նախակրթարանի տղոց հայերէն, ո՛չ թէ գրաթարը, այլ գէթ աշխարհաթարը սորվեցնելու, եւ հուսկ ուրեմն ձեր ուսուցիչը, երեսուն տարուան այս բազմարդիւն եւ յոգնաջան դասատուն, այս պատկառելի հայերէնագէտը, դուրս նետուեցաւ, կը լսէ՞ք կոր, դո՛ւրս այդ դպրոցէն, իբր անկար, զառամաձ ու տգէտ պատուելի մը . . .» (Կիւրճեան, «Միիրան Ասքանազ»): Թեոդիկ միայն ակնարկաձ է այս յօրուաձին, յայտնելով, թէ հոն ան «արդար վրէժը լուձաձ է Ասքանազի հանդէպ գորձուաձ աններելի անիրաւութեան մը, Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան վ[ա]րժ[ա]ր[ա]նէն անոր հեռացման ակնարկելով», ու մասնակիօրէն մէջբերաձ է եզրափակուելով («Միիրան Ասքանազ», էջ 244-245):

¹⁶⁶ Կիւրճեան տարեցոյցին վերստին աշխատակցաձ է 1914ին: Տե՛ս՝ Պետրոս Ազաթան (Միքայէլ Մ. Կիւրճեան), «Դէպ ի Անհունը», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1914, էջ 165:

¹⁶⁷ Ի հեձուկս ինձի (Ֆրանսերէն):

¹⁶⁸ Յետգրութեան առաջին երկու պարբերութիւնները հետեւեալ տեսքով արտատպուաձ են Ա. Թեոդիկի գիրքին վերաբերեալ բաձնին մէջ.՝ «Թեոդիկ.՝ Տակաւին չունեցայ պատեհութիւն Ձեր Տիկնոջ գիրքը կարդալու. սկիզբէն մէկ երկու

- էջ կարդացի միայն, եւ կրնամ ըսել որ տպատրութիւն լաւ էր: Տիկինը գրելու մաքուր, կոկիկ, ճաշակատուր, պիտի ըսէի ֆրանսական ձեւ մ'ունի որ ինձի հաճոյ է» («Դատաստան», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 218):
- ¹⁶⁹ Դրամատունը (ֆրանսերէն banque):
- ¹⁷⁰ Միքայէլ Կիրճեան Օսմանեան Դրամատան Աղեքսանդրիոյ մասնաճիւղին հաշուապահ էր:
- ¹⁷¹ Թղթատարի (ֆրանսերէն poste):
- ¹⁷² Շուշանիկ Կուրղինեան (1878-1927)՝ արեւելահայ բանաստեղծուհի:
- ¹⁷³ Շուշանիկ Կուրղինեան, «Ծովափում», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, Կ. Պոլիս, Տպ. Վ. եւ Հ. Ներսէսեան, 1913, էջ 30. «Ջրի Երեսին», *անդ*, էջ 74:
- ¹⁷⁴ *Նոր Կեանք* (Պաքու, 1911-1912)՝ պարբերաթերթ:
- ¹⁷⁵ Այս երկու տողերը հրատարակուած են հետեւեալ վերախմբագրուած կերպով. «Անխոնջ Թէոդիկ.- “Տարեցոյց”ից երեսում է որ դուք ձանձրոյթի եւ յոգնելու մասին գաղափար չունիք» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 4):
- ¹⁷⁶ Հմայեակ Քնյ. Պախիարեան (այնուհետեւ՝ շուշտակ վարդապետ եւ ծայրագոյն վարդապետ, ?-1961),՝ բանասէր: Ըստ Կարօ Գեորգեանի, «իմնսունի շուրջ» էր մահուան ժամանակ («Հողվրտիք», *Ամէնուն Տարեգիրքը*, 9րդ Տարի, Պէյրուք, 1962, էջ 623), իսկ Բախտիար Յովակիմեան գրած է 1877 (հարցման նշանով) (Յովակիմեան, *Հայոց Ճածկանունների*, էջ 699):
- ¹⁷⁷ Նախադասութեան այս հատուածը լոյս տեսած է հետեւեալ շարադրանքով. «... Դուք իրացուցած էք արուեստը բազմազան եւ բազմերփնեան գրական ծաղիկներէ ալիքն ալ հիանալի ծաղկեփունջեր յօրինելու եւ մէն մի Ամանորի՝ Հայ գրասէրներու անակնկալներ մատուցանելու» («Ընթերցողներս Ու Տարեցոյցս», *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 4):
- ¹⁷⁸ Բանաստեղծութիւնը լոյս տեսած չէ տարեցոյցին մէջ:
- ¹⁷⁹ Մարգիս Թիւֆինճեան (Շարասան, 1880-1949)՝ արեւմտահայ թատերագէտ:
- ¹⁸⁰ Նամակը անթուակիր է: Թուագրուած է ըստ բովանդակութեան:
- ¹⁸¹ Գրիգոր Օտեան (1834-1887)՝ արեւմտահայ հրապարակագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸² Արփիար Արփիարեան (1851-1908)՝ արեւմտահայ արձակագիր, խմբագիր եւ քաղաքական գործիչ:
- ¹⁸³ Գրիգոր Չօհրապ (1861-1915)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ իրաւաբան:
- ¹⁸⁴ Լեւոն Բաշայեան (1868-1943)՝ արեւմտահայ արձակագիր եւ խմբագիր:
- ¹⁸⁵ 1912ին Թէոդիկ հրատարակած էր *Տիպ Ու Տառք*՝ հայկական տպագրութեան 400ամեակին առիթով:
- ¹⁸⁶ Բաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, 1835-1888), արեւելահայ վիպասան:
- ¹⁸⁷ Գարբիէլ Սունդուկեան (1825-1912)՝ արեւելահայ թատերագիր:
- ¹⁸⁸ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան, 1860-1932)՝ արեւելահայ պատմաբան ու բանասէր: Իր գրական գործունէութեան սկզբնական շրջանին վիպական գործեր արտադրած է:
- ¹⁸⁹ Շարասան, *Թրքահայ Բեմն եւ Իր Գործիչները (1850-1908)*, Կ. Պոլիս, Տպ. Արաքս, 1914:
- ¹⁹⁰ Այս գործը 1907ին պատկուած էր «Իզմիրլեան» մրցանակով:
- ¹⁹¹ Կ'ակնարկէ վաղամեռիկ դերասան Պետրոս Ադամեանին (1843-1891):
- ¹⁹² 1914ին Շարասանի ստորագրած յօդուածին որպէս ծանօթագրութիւն (տե՛ս ստորեւ), Թէոդիկ գրած էր. «Շարասան պատրաստած ունի Ադամեանի վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը -- բոլորովին տարբեր մինչեւ հիմայ նոյնանման ողբերգութիւն մասին երեւցածներէն -- գոր ի մօտոյ տպագրութեան պիտի յանձնէ» (*Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 272): Այս գործը լոյս տեսած չէ:

¹⁹³ Կ'ակնարկէ Հ. Վարդան Հացունիի կենսագրականին, որ ընդգրկուած է հետեւեալ հատորին մէջ. *Քերթուածք հռչակատր դերասան Պետրոս Հ. Աղամեանի Եւ Կենսագրութիւն*, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1896:

¹⁹⁴ Գրիգոր Նարեկացի (951-1003) միջնադարեան բանաստեղծ:

¹⁹⁵ Յովհաննէս (Բան) Այվազովսկի (1817-1900) ռուսահայ նկարիչ:

¹⁹⁶ Այս ուսումնասիրութեան իրականացումը յայտնի չէ:

¹⁹⁷ 1895ին Սոֆիայէն հեռագիր մը կը հաղորդէր. «Յունիսի 23-ին (ն.տ.) երեկոյեան ժամը 9-ին Կ. Պոլսում դաշնակցականները զարկեցին նշանատր ՄԱՆՆԻՉ վիրաբոյժ ԹԻԻԹԻԻՆՁԵՎԻՆ: Մատնիչը մերձ ի մահ է: Ահաբեկիչները ազատ են: Ժողովրդի ոգետրութիւնը անսահման է: Անսահման է նոյնպէս թիրք կառավարութեան սարսափը» («Մատնիչ Վիրաբոյժ Թիրքինջեվի Չարկումն», *Դրօշակ*, 8, Յուլիս 1895, էջ 1. գլխագրումը բնագրային է): Այնուհետեւ, Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի հրապարակած տեղեկագիրը կը նշէր, թէ Մայիս 7/20ի նիստին «քննութեան ենթարկեց եւ վերահասու եղաւ այն տպագիր ստուգարաններուն (document) եւ մանրամասն տեղեկագրերուն, [որոնք] ներկայացուած էին նախկին յեղափոխականի մը, դասաճան Սկրտիչ Թիրքինճիեվի կեանքի եւ վերջին երեք տարիներու հանրաժանօք գործունէութեան»: Կ'աւելցնէր, թէ «ուստի, ի նկատի առնելով, որ վիրաբոյժ Սկրտիչ Թիրքինճիեվ ոչ միայն դասավիճք մը եղած է յեղափոխական բանակէն, այլ եւ կարեւոր գաղտնիքներ երեսն հանած եւ իր նախկին յեղափոխական ընկերները մատնած է, եւ թուրք ոստիկանութեան ձեռքը հօգոր ու անարգ գործիք մը եղած է հայ յեղափոխականի անունը աղարտող, *Կեդրոնական Կօմիտէն միաձայն մահուան դատապարտեց դասաճան Սկրտիչ Թիրքինճիեվը*, վճռին գործադրութիւնը յանձնելով Չոհ Կօմիտէին ահաբեկիչներու գնդին»: Ծանօթե՛ն վիրատրուած, Թիրքինճիեւ մահացած էր Յունիս 27/Օգոստոս 10, 1895ին («Դասաճան Մ. Թիրքինճիեվի Դատապարտութեան Տեղեկագիրը», *Դրօշակ*, 9, Յուլիս 1895, էջ 3):

¹⁹⁸ Սկրտիչ Թիրքինճեան (Թիրքինճիեֆ) (1850ականներ-1895), վիպագիր:

¹⁹⁹ Արփիար Արփիարեանի դէմ 1898ին գրուած իր ամբաստանագրին մէջ, Մելքոն Կիւրճեան, յիշելէ ետք, թէ ինչպէ՞ս Խորէն Նար-Պէյ եւ Լետն Շանթ, ուրիշներու շարքին, վտանգէ գերծ եղած էին Թիրքինճեանի միջնորդութեամբ, կը նշէր. «Այո՛, ես արձակ համարձակ կ'ըսեմ որ եթէ կարելի ըլլար, շատերու կը հասնէի այդ մարդու ձեռքովը: Ու ինձի բերկրութիւն էր տեսնել որ բարոյապէս ինկած մարդու մը աչքին մէջ արցունքը կը պղպշակէր բառերովս եւ ցանկալի կորուստի մը ետեւէն հալեցնող տաք հառաչանքը կը լսէի շրթունքներուն վրայ: Ու թող չսրբանայ պր. սրբաբուր եզուիտը [Արփիարեանը], հոն՝ ուր ինք սրբաբուրով ու գիշերային ուրուականի պէս կը սահէր՝ ոստիկանութեան նախարարին իֆթարին ներկայ գտնուելու, *Թիրքինճեան արձակ համարձակ կը մտնէր եւ հայ մը չկար որ չգիտնար: (...) Թէ ինչո՞ւ յեղափոխութիւնը ատոնք [Թիրքինճեանը եւ Մամբրէ վարդապետը] մահուան դատապարտեց, ատիկա ինձի չվերաբերիր. ես ոչ անոնց դատախազն եմ եւ ոչ փաստաբանը» (Մելքոն Կիւրճեան, «Արփիար Արփիարեան», *Հայրենիք Ամսագիր*, Ապրիլ 1932, էջ 126. ընդգծումը մերն է):*

²⁰⁰ Կ'ակնարկէ հրեայ ծագումով ֆրանսացի զինուորական Ալֆրէտ Տրէյֆիսին (1859-1935), որ 1894ին հիմնագործկ մեղադրանքով ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուած էր: Ան 1899ին անմեղ ճանչցուած ու ներումի արժանացած էր՝ ամբողջ Ֆրանսան ցնցող գայթակողութենէ մը ետք (L'affaire Dreyfus):

²⁰¹ Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ արեւմտահայ գրագէտ ու հանրային գործիչ:

²⁰² *Ծաղիկ* (Պոլիս, 1895)՝ գրական հանդէս:

²⁰³ *Ծաղիկի* 7րդ թիւին մէջ (20 Մայիս 1895) յայտարարուած է, թէ Պարոնեանի եւ Աղամեանի մահուան տարեդարձին առիթով յաջորդ երկու թիւերը նուիրուած պիտի ըլլային անոնց կեանքի եւ գործի ուսումնասիրութեանց («Բացառիկ Թիւեր», *Ծաղիկ*,

- 20 Մայիս 1895, էջ 264): Պարոնեանին նուիրում է Տրդ թիւր (8 Յունիս 1895), իսկ Աղամեանին՝ 9րդ թիւր (20 Յունիս 1895):
- ²⁰⁴ Գրիգոր Նարեկացիի նուիրում *Ծաղիկի* յատուկ թիւ եղած չէ: Խօսքը կը վերաբերի հետեւեալ ուսումնասիրութեան: Արշակ Չօպանեան, «Գրիգոր Նարեկացի. Գրական Ուսումնասիրութիւն», *Ծաղիկ*, 8 Ապրիլ 1895, էջ 129-135. 22 Ապրիլ 1895, էջ 170-189 (նոյն, *Դէմքեր*, Փարիզ, Հրատ. Հայ Կրթական Հիմնարկութեան, 1924, էջ 3-28: Տե՛ս նաեւ նոյն՝ «Ուսումնասիրութեան Սը Շուրջը», *Ծաղիկ*, 20 Մայիս 1895, էջ 261-264 (պատասխան՝ Արփիար Արփիարեանի դիտողութիւններուն):
- ²⁰⁵ *Շիրակ* (Աղեքսանդրիա՝ 1905, Գահիրէ՝ 1906-1907, Պոլիս՝ 1909), գրական հանդէս:
- ²⁰⁶ Միքայէլ Ս. Կիրճեան Վահան Թէքէեանի հետ խմբագրած էր *Շիրակի* առաջին շրջանը:
- ²⁰⁷ Վ. Ջարդարեան 1912ին պատրաստած էր առաջին հայկական շարժանկարը՝ «Հայկական Սինեմա» անունով, որ ցուցադրուած է Մարտ 1913ին Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ: Յուշադրութեան ընդմիջումներուն Շարասան բանախօսած էր հայ թատրոնի մասին: 1913ին շարժանկարը շրջագայած է Միացեալ Նահանգներու 13 հայաշատ քաղաքներու մէջ, Հ.Բ.Ը.Մ.ի տեղական մասնաճիւղերուն հովանաւորութեամբ (Արծուի Բախչիւնեան, *Հայերը Համաշխարհային Կինոյուն*, Երեւան, ԳԱԹ Հրատ., 2004, էջ 38-40):
- ²⁰⁸ Յարութիւն Ալիքսանեան (1857-1918)՝ դերասան:
- ²⁰⁹ Շարասան, «Հայ Բեմական Գործիչներ. Յարութիւն Ալիքսանեան», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 264-271: Փոփոխութիւնը կատարուած չէ. երկու անգամ տպուած է «Մեծն Ներսէս» (էջ 265-266):
- ²¹⁰ Նամակին սկզբնաւորութիւնը յայտնապէս պահպանուած չէ: Կը թուագրենք զայն ըստ բովանդակութեան:
- ²¹¹ Այս տողերը կը ներկայացնեն արեւմտահայ յայտնի հրապարակագիր ու քաղաքական գործիչ Գրիգոր Օտեանի տապանագիրը (Փէր Լաշէզ գերեզմանատուն, Փարիզ):
- ²¹² Եղիա Տէմիրճիպաշեան (1854-1908)՝ արեւմտահայ գրագէտ:
- ²¹³ Մինաս Չերազ եւ Եղիա Տէմիրճիպաշեան ուսում ստացած էին Խասագիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ:
- ²¹⁴ Տէմիրճիպաշեանի եղերական մահէն ետք, Թէոդիկ հրատարակած է անոր հետ կապուած հետեւեալ նիւթերը մինչեւ 1913. Սուրէն Պարթեան, «Պէրպէրեան եւ Եղիա», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Գ. Տարի, էջ 92-95. «Եղիա» Ինք Իր Մէջ», *անդ*, էջ 181-184. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Փոստրայն», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Դ. Տարի, էջ 123. «Անտիպ Էջեր Եղիայէ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ե. Տարի, էջ 19-26. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Մատեանն Անրջոց, Ողջակէզք», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Չ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Տէր Ներսէսեան, 1912, էջ 25-26. «Անտիպ Նամակներ Եղիայէ», *անդ*, էջ 31-35. Եղիա Տէմիրճիպաշեան, «Ըմբոստ Յարութիւն (Բուրվառ-Դագաղս)», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Է. Տարի, Տպ. Հ. եւ Վ. Ներսէսեան, 1913, էջ 16-17. Տոքթ. Տ. Գաբամաճի, «Եղիա Տէմիրճիպաշեան», *անդ*, էջ 17-22:
- ²¹⁵ Չերազի այդ հատորը լոյս տեսած չէ:
- ²¹⁶ Այդ նամականիւն միայն մէկ մասը լոյս տեսած է տարեցոյցին մէջ: Տե՛ս հետեւեալ հրատարակութիւնները. «Ե. Տէմիրճիպաշեան մտերիմներու հետ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի, էջ 29-36 (երեք նամակներ՝ 1869 եւ 1874 թուականներէն). «Ճշմարտութիւններ Անցեալէն՝ Ներկային Յարմարող», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺՉ. Տարի, Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 49-50 (1898ի ամբողջական նամակ մը). «Հասքէոյ Ու Իր “Արծիւ”ը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԷ. Տարի, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1923, էջ 65-66 (1897ի ամբողջական նամակ մը). «Եղիայէն Առ Չերազ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԸ. Տարի, Փարիզ, Տպ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1924, էջ 35-41 (1878-1897 թուականներէն 8 նամակներու հատուածներ. «Ուշագրաւ Նամակ

- Մը»։ *Ամենուն Տարեցոյցը, ԻԱ. Տարի*, Փարիզ, Տպ. Մասիս, 1927, էջ 297-298 (ամբողջական մամուլ մը՝ 1898էն)։
- ²¹⁷ Minas Tcheraz, *Poètes arméniens*, Paris, E. Leroux, 1913.
- ²¹⁸ «Հայ Քերթողներ», *Ամենուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, էջ 127։
- ²¹⁹ Արամ Անտոնեան (1875-1951) արեւմտահայ արձակագիր ու խմբագիր։
- ²²⁰ Արամ Անտոնեան, *Գանձարան Բարձրագոյն Դասընթացը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Օ. Արզուման, 1912։
- ²²¹ Archag Tchobanian, *Poèmes Arméniens, Anciens et Modernes*, Paris, A. Charles, 1902.
- ²²² Խօսքը կը վերաբերի ամերիկացի հանրային գործիչ եւ հայ գրականութեան թարգմանիչ Ալիս Սթոն Պլաքուելին (Alice Stone Blackwell, 1857-1950)։
- ²²³ Alice Stone Blackwell, *Armenian Poems*, Boston, Roberts, 1896 (Բ. վերամշակուած հրատարակութիւն՝ Պոստըն, 1917)։
- ²²⁴ Պետրոս Դուրեան (1852-1871)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ։
- ²²⁵ Չակերտուած նախադասութիւնը քննարային չէ։ Անտոնեան գրած է. «Արշակ Չօպանեան որ ամբողջ հատոր մը նուիրած է Դուրեանի, ֆրանսերէնի թարգմանած է անոր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին։ Ամերիկացի գրագիտուի մըն ալ՝ Միս Ալիս [sic], 1895ին անգլիերէնի թարգմանած է Դուրեանի ոտանաւորները եւ հրատարակած Պօսքընի ամենէն նշանաւոր թերթերուն մէջ» (Անտոնեան, *Գանձարան*, էջ 127)։
- ²²⁶ 1893ին Պլաքուել գրած է Չերազին. «Անգլերէն ոտանաւորով թարգմանած եմ Խորէն Լուսինեանի (Նար-Պէյ - Վ.Մ.) երկու բանաստեղծութիւնները, յիշուած՝ “L’Arménie”ի մէջ, ու նաեւ Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւնը, Պատկանեանէն երկու բանաստեղծութիւններ եւ Սայաթ-Նովայի երգերէն մէկը՝ ձեր թարգմանութեամբ» (*L’Arménie*, 1er juillet 1896. տես Tcheraz, *Poètes Arméniens*, էջ VIII)։ 1897ին, ամերիկացի յօդուածագիր մը՝ Պլաքուելի թարգմանութիւններէն մեկնելով, Դուրեանի վերլուծումը կը կատարէր ու կը մատնանշէր, թէ ամերիկացի թարգմանչուիին դիմած էր Չերազի օժանդակութեան (D. A. Hughes, “An Armenian Keats”, *The Cornell Magazine*, September 1897, p. 315-316)։ Պլաքուել հրատարակած էր Դուրեանի 12 բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւնը 1896ի իր հատորին մէջ, աւելցնելով երեք թարգմանութիւն 1917ին։
- ²²⁷ Արշակուտի Թէոդիկ 1895-1898ին ուսում ստացած էր Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ։
- ²²⁸ Հրանտ Նազարեանց (1884/1886-1962)՝ արեւմտահայ բանաստեղծ։ 1913ին հաստատուած էր Իտալիա։
- ²²⁹ Դան Փիէթրօ Լուչինի (Gian-Pietro Lucini, 1867-1914)՝ իտալացի բանաստեղծ եւ Նազարեանցի գործակից։ Անոր մասին, տես՝ Հ. Նազարեանց, «Դիան Փիէթրօ Լուչինի», *Բազին*, Յունուար 19 եւ 26, 1912, նաեւ *Ամենուն Տարեցոյցը, 2. Տարի*, էջ 40-42 («Սպիտակ Խորհուրդը» եւ «Երազին Յաղթանակը» թերթումները՝ Հ. Նազարեանցի թարգմանութեամբ, եւ հրատարակուած գիրքերու ցանկը)։ Թէոդիկ հրատարակած է նաեւ Դուրեանի մասին անոր կարծիքը եւ «Տրտունջք»ի իտալերէն թարգմանութիւնը՝ անգլերէն (Նազարեանց) եւ ֆրանսերէն (Չերազ) թարգմանութիւններուն հիմամբ («Սկիտարի Սոխակը” Իտալիոյ Մէջ. “Հայ Լէոփարտիս” Պետրոս Դուրեան, *Ամենուն Տարեցոյցը, Ը. Տարի*, էջ 55-57)։
- ²³⁰ Լուչինի իր մահկանացուն կնքած էր Պրելիայի մէջ, Յուլիս 13, 1914ին։ Մարմինը փոխադրուած ու հրկիզուած է Միլանօ։
- ²³¹ Նազարեանցին ուղղուած Լուչինիի մամուլները տես՝ D. Cofano, *Il Crocevia Occulto, Lucini, Nazariantz e la Cultura del Primo Novecento*, Fasano, Schena, 1990։
- ²³² Լուչինիի 18 տարուան կինը՝ Դիուտիթթա Լուչինի (1861-1941)։
- ²³³ Լուչինի տարիներէ ի վեր հիւանդ էր ոսկրային թոքախտով։
- ²³⁴ Այդ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած չէ։ Լուչինիի հայանպաստ գործունէութեան ակնարկած է Ֆրանքօ Նիթթի Վալենթինի 1913ին, *Ամենուն Տարեցոյցը*ին մէջ

քաղուածաբար թարգմանուած յօդուածի մը մէջ. «Իտալիոյ մէջ Էնրիքո Քարտիլէ կը յայտարարէ ինքզինքը բարեկամը Հայաստանի այն գնայելի յօդուածով գոր կը նուիրէ Հրանտ Նազարեանցի, բայց հայանպատ այս գեղեցիկ շարժումին բուն մախաճեռնողը ճիւղն էր Բիւրո Լուչինին է, մեծանուն բանաստեղծ-փիլիսոփան որ ատենէ մը ի վեր իր պայքարող գրիչը նուիրած է Հայաստանի, ինչպէս արդէն կը վկայեն իր լուսագոյն յօդուածները. “Փիւր Քիչեար եւ Հայաստան”, “Քիւրտերը”, “Ի պատիւ Եփրեմ Խանին”, “Սահմանադրական Թուրքիոյ ծագումը”, “Ինչ որ բնա չըրին Թուրքերը”» (Ֆրանքո Նիթթի Վալենթինի, «Սարսափի Եւ Յոյսի Երկիրը», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի. էջ 233):

²³⁵ Յիշեալ թարգմանութիւնն ու կարծիքը լոյս տեսած չեն տարեցոյցին մէջ:

²³⁶ Իտալացի բանաստեղծ Էնրիքո Քարտիլէ (1884-1951) խոստովանում է Նազարեանցի բանաստեղծութիւններու չորս հատորներ: Թեոդիկ հրատարակած է Նազարեանցի մասին անոր մէկ յօդուածը (Էնրիքո Քարտիլէ, «Հայ Խորհրդապաշտ Բանաստեղծ Մը՝ Հրանտ Նազարեանց», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ը. Տարի. էջ 146-152), որ թարգմանուած էր նոյնինքն բանաստեղծին կողմէ. հմնտ. Ենովք Արմէնին ուղղուած Յունիս 28, 1913ի անոր մամակը, ուր թարգմանաբար մէջբերուած է յօդուածը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ (Վարդան Մատթէոսեան, «Հրանտ Նազարեանցի Նամակները Ենովք Արմէնին», *Բազմալէւ. 1-4*, 2006, էջ 381-384. հմնտ.՝ Հրանտ Նազարեանց, *Աստեղահեւ Մենութիւն. Ընտրանի*, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2008, էջ 477-481):

²³⁷ Enrico Cardile, *Determinazioni (1a. serie)*, Palermo, 1914 (գրական քննադատութեան հատոր մըն է՝ Լուչինիի մախաբանով): Յունիս 20, 1914ին Լուչինիին գրած իր վերջին բացիկով, Քարտիլէ կը հաղորդէր, թէ շուտով պիտի դրկէր այդ հատորէն օրինակ մը, սակայն Լուչինի մահացած է, ըստ երեւոյթին, առաքումէն առաջ (Enrico Cardile, *Lettere a Lucini*, Caltanissetta, Lussografica, 2005, էջ 173):

²³⁸ Enrico Cardile, «Հայկական Հարցն Իտալիոյ մէջ», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Թ. Տարի. Կ. Պոլիս, 1915, էջ 31-33:

²³⁹ «Հեկեկալ, լալ, աղօթել՝ հաւասարապէս նկուն է./ Ուժգնօրէն կատարէ՛ քու երկար եւ ծանր գործը/ Այն ճանապարհին վրայ, ուր Բախտը ուզած է քեզ կանչել./ Եւ ապա, ինձի նման, տառապէ՛ ու մեռի՛ր առանց խօսելու» (հայերէն քառացի թարգմանութիւն): Նազարեանց մէջբերած է ֆրանսացի բանաստեղծ Ալֆրէտ Տը Վիգնիի (Alfred de Vigny, 1797-1863) «Գայլին Մահը» (“La Mort du Loup”) բանաստեղծութեան վերջին չորս տողերը:

²⁴⁰ Մադաքիա Արք. Օրմանեան (1841-1918)՝ պատմաբան, աստուածաբան, Պոլսոյ Պատրիարք (1896-1908):

²⁴¹ Կ՛ակնարկէ Պոլսոյ ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նարոյեանին (1875-1944):

²⁴² Աննշան փոփոխութիւններով, այս մախադատութիւնը հրատարակուած է տարեցոյցի կարծիքներու բաժնին մէջ: Տե՛ս՝ «Կարծիքներ 1915ի Փորձանաւոր Տարեցոյցիս Մասին», *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ժ.-Ժ. Տարի. , էջ 9:

²⁴³ Երուսաղէմի ապագայ պատրիարք Մեսրոպ Արք. Նշանեանը (1872-1944) այդ շրջանին Ս. Յակոբեանց տպարանին ու մատենադարանին տեսուչն էր: Վերջերս լոյս տեսած է Թեոդիկի՝ 1911-1926ին անոր ուղղուած մամակներէն փունջ մը (Վաչէ Ղազարեան, «Թորթայ Զուակներու Հայր»ը՝ Թեոդիկ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Ի.Չ.*, 2006, էջ 263-296):

²⁴⁴ Կ՛ակնարկէ Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի աւագ քրոջ՝ Արաքսի Տէր Ներսէսեանին (1894-1985):

²⁴⁵ Կ՛ակնարկէ ֆրանսահայ արուեստաբան Սիրարփի Տէր Ներսէսեանին (1896-1989):

²⁴⁶ Կ՛ակնարկէ 1915ին պատրաստուելիք ու 1916ին լոյս տեսնելիք տարեցոյցին: 1916-1920 թուագրեալ միացեալ հատորը լոյս տեսած է 1919ի վերջաւորութեան:

- ²⁴⁷ Թադեոս Աստուածատուրեան, *Համարաբար Հին Եւ Նոր Կտակարանաց*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1895:
- ²⁴⁸ Տե՛ս այս մասին Թեոդիկի անթուակիր (հաւանաբար՝ Յունուար-Փետրուար 1915ին գրուած) բացիկը Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ»», էջ 270):
- ²⁴⁹ Տիգրան Չիթունի (Չիթեան, 1881-1960), ազգագրագէտ:
- ²⁵⁰ Թերես կ'ակնարկէ բանաստեղծ Վահրամ Չիթեանին (°-1937) (հմմտ.՝ Յովակիմեան, *Հայոց Ծածկանունների*, էջ 696):
- ²⁵¹ Չիթունիի կենսագրութեան մէջ (*Ամէնուն Տարեցոյցը, Ե. Տարի*, էջ 279) յիշատակուած են 22 անտիպ երկեր, որոնց շարքին՝ «Հայ[երէն] Նոր Բառարան»ը: Թեոդիկի ու Չիթունիի համատեղ սկսած մայր բառարանին մասին, որ անկատար մնացած է՝ Թեոդիկի վերահաս բանտարկութեան ու արքային եւ ապա՝ իրերայաջորդ ողբերգական տարիներուն պատճառով, տե՛ս նաեւ՝ վերոյիշեալ բացիկը Նշանեանին (Ղազարեան, «Թղթեայ»», էջ 270):
- ²⁵² Բարգէն Արք. Կիլիկեան (1868-1936)՝ բանասէր, Կիլիկիոյ արքայակից Կաթողիկոս (1930-1936):
- ²⁵³ Բարկէն Եպս. Կիլիկեան, *Քաջն-Վարդան*, Պոստրն, Տպ. Ազգ. 1920:
- ²⁵⁴ Մեծ Եղեռնի շրջանին Թեոդիկ բանտարկուած է 1915-1916ին եւ ապա արքայուած: Պոլիս վերադարձած է 1918ի վերջաւորութեան:
- ²⁵⁵ Եղիշէ արք. Դուրեան (1860-1930)՝ գրագէտ ու բանասէր, Պոլսոյ (1909-1910) եւ Երուսաղէմի (1922-1930) պատրիարք:
- ²⁵⁶ Փառէն Արք. Մելքոնեան (1873-1956)՝ բանասէր:
- ²⁵⁷ Արշակ Ալպոյաճեան (1879-1962)՝ պատմաբան ու բանասէր:
- ²⁵⁸ Հաւանաբար կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ 1916ին Բարգէն Արք. Կիլիկեանի հիմնադիրներէն եղած էր «Վարդանանց Ասպետներ» (Knights of Vartan) կազմակերպութեան, որ ցարդ գոյութիւն ունի ԱՄՆի մէջ:
- ²⁵⁹ Կ'ակնարկէ *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին* հատորին:
- ²⁶⁰ Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան (1879-1960) սեփականատէրերէն էր Պոլսոյ «Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան» տպարանին, որ մինչեւ 1913 տպուած էր *Ամէնուն Տարեցոյցը*: Ան 1920ական թուականներուն տպագրական գործը վերսկսած է Փարիզի մէջ, ուր հիմնած է «Մասիս» տպարանը:
- ²⁶¹ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի *Ազգապատմութիւն* առաջին երկու հատորները լոյս տեսած էին Պոլիս, 1910-11ին:
- ²⁶² Մատթէոս Արք. Իզմիրլեան (1845-1910) եղած էր Պոլսոյ Պատրիարք (1894-1896 եւ 1908-1909) եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1909-1910):
- ²⁶³ Օրմանեանի *Ազգապատմութիւն* երրորդ հատորը լոյս տեսաւ յետմահու (Երուսաղէմ, 1927):
- ²⁶⁴ Բարգէն Եպս. Կիլիկեան 1916-1917ին եւ 1920-21ին Ամերիկայի թեմի առաջնորդական տեղապահը եղած էր:
- ²⁶⁵ Փոխաբերական ակնարկութիւն Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան:
- ²⁶⁶ Մինաս Չերագ, «Պոլսահայ Յիշատակներ», *Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺՁ. Տարի*, էջ 52-59:
- ²⁶⁷ Օղի բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁶⁸ Հանգստեան բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁶⁹ Սնունդի բուժում (ֆրանսերէն):
- ²⁷⁰ Հիւժախտէ տառապող Արշակունիի Թեոդիկը 1921ին բուժուելու նպատակով փոխադրուած էր Զուիցերիա, ուր իր մահկանացուն կնքեց 1922ին:

NEWLY-DISCOVERED LETTERS ADDRESSED TO TEOTIG
(SUMMARY)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

Teotig (1873-1928) was a Western Armenian writer and journalist well-known during the first quarter of the twentieth century, along other works, for the publication of his *Amenun taretsuytse* (Everyone's Almanac), which appeared in Constantinople, Venice, Vienna, and Paris from 1907-1929. His almanac reached a level that has remained unsurpassed among works of this genre in Armenian journalism, and became a reference source for new generations of researchers.

Each volume of *Amenun taretsuytse* recorded quotes from many letters received from important names of Armenian literature, which is evidence that Teotig kept a voluminous correspondence with them, as well as many other writers. This publication offers to the reader 20 unpublished letters from various authors, such as Patriarch Maghakia Ormanian, Bishop Papken Gulesserian, Father Arsen Ghazikian, Dikran Gamsaragan, Suren Bartevian, Mikayel S. Gurjian, Vahan Totovents, Shushanik Kurghinian, Minas Tcheraz, Hrand Nazariantz, Inga Nalbantian, and many others.

The whereabouts of the originals are unknown. Photocopies of these letters are kept in a folder at the Krikor and Clara Zohrab Information Center of New York, together with many other letters addressed to different people, and samples of poems and manuscripts. They appear to have been collected by Sarkis Sakayan, a literary amateur friends with Teotig. The letters, which have been annotated in detail, contain valuable information that enriches our knowledge of literary, culture, and political issues of the time.